

Στίβεν Λιουκς

Οι έννοιες του «ατομικισμού»

ΣΤΙΒΕΝ ΛΙΟΥΚΣ

ΟΙ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΟΥ «ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟΥ»

Μετάφραση-επιμέλεια: Θανάσης Κουραβέλος

Η-ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟ
ΑΘΗΝΑ - ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2021

Τίτλος πρωτοτύπου: Steven Lukes, “The meanings of ‘individualism’”, *Journal of the History of Ideas*, 32(1):45-66, 1971

Προτεινόμενος τρόπος παραπομπής: Λιουκς Στίβεν, *Οι έννοιες του «ατομικισμού»*, Η-Εκδόσεις Πολιτειακό, Αθήνα 2020 (Ανακτήθηκε από το <http://www.politeiako.gr/> στις xx.xx.xxxx)

Για περισσότερες πληροφορίες: <http://www.politeiako.gr/>

Για τον συγγραφέα

Ο Στίβεν Λιουκς (1941-) είναι καθηγητής κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης. Το διδακτορικό του αποτέλεσε μια ιστορική και κριτική μελέτη της ζωής και των ιδεών του Εμίλ Ντιρκέμ. Στα ερευνητικά του ενδιαφέροντα συγκαταλέγονται, αναμεταξύ άλλων, η εξουσία, η βρετανική παράδοση του φιλελεύθερου σοσιαλισμού, η συμβατότητα μαρξισμού και ηθικής, η αντι-σοσιαλιστική αριστερά του πρώην Ανατολικού Μπλοκ, ο αντίκτυπος των επαναστάσεων του '89 στη σοσιαλιστική ιδέα, ο ιδιότυπος φιλελευθερισμός του Αϊζάια Μπερλίν και η αντιπαραβολή «ατόμου» και «προσώπου». Αποτελεί μέλος της Βρετανικής Ακαδημίας. Στα ελληνικά κυκλοφορούν τα έργα του *Εξουσία: μια ριζοσπαστική θεώρηση* (Σαββάλας 2007) και *Ο παράδοξος διαφωτισμός του καθηγητή Καριτάτ* (Στάχου 1997).

Οι έννοιες του «ατομικισμού»

Στίβεν Λουκς

Θα ξεκινήσουμε από το γεγονός ότι η ίδια λέξη, ή η ίδια έννοια στις περισσότερες περιπτώσεις σημαίνει ολότελα διαφορετικά πράγματα όταν χρησιμοποιείται από άτομα διαφορετικών πεποιθήσεων.¹

«Ο όρος “ατομικισμός”», έγραφε ο Μαξ Βέμπερ, «εμπεριέχει την υπέρτατη ετερογένεια εννοιών», προσθέτοντας ότι «μια διεξοδική, ιστορικά ενήμερη εννοιολογική ανάλυσή του θα απέβαινε επωφελής για τη σύγχρονη έρευνα».² Ο προβληματισμός του παραμένει επίκαιρος. Ο «ατομικισμός» χρησιμοποιείται ακόμη παντοιοτρόπως, σε πολυποίκιλα συμφραζόμενα και με μια απίστευτη ασάφεια. Επίσης, έχει διαδραματίσει έναν σημαίνοντα ρόλο στην ιστορία των ιδεών και των ιδεολογιών στη νεότερη Ευρώπη και Αμερική. Η παρούσα μελέτη επιδιώκει να συμβάλει στην ανάλυση που επιζητούσε ο Βέμπερ. Ομολογουμένως ωστόσο, αυτό που επίσης χρειαζόμαστε είναι να εμβαθύνουμε περαιτέρω στην αναλυτική έρευνα: να απομονώσουμε τις διάφορες ξεχωριστές ιδέες-κλειδιά (unit-ideas), όπως και τις διανοητικές παραδόσεις, που ο όρος ενσωματώνει – ιδέες-κλειδιά των οποίων οι αναμεταξύ λογικές και εννοιολογικές σχέσεις δεν έχουν σε καμία περίπτωση διασαφηνιστεί.³

Όπως ο «σοσιαλισμός» και ο «κομμουνισμός», έτσι και ο «ατομικισμός» αποτελεί όρο του δέκατου ένατου αιώνα. Στην προσπάθειά μου να εντοπίσω τις ποικίλες διακριτές παραδόσεις χρήσης του, θα επικεντρωθώ στον δέκατο ένατο αιώνα, εφόσον τότε καθορίστηκε εν πολλοίς η μετέπειτα εννοιολόγησή του στον εικοστό. Βασικός μου στόχος είναι να καταδείξω τόσο την πολυμορφία όσο και τις κατευθύνσεις των κύριων ακολουθούμενων διαδρομών στην πλούσια σημασιολογική ιστορία του όρου. Ωστόσο, η σπουδαιότητα μιας τέτοιας ανάλυσης δεν είναι ούτε απλώς σημασιολογική ούτε απλώς ιστορική. Οι έννοιες των λέξεων περικλείουν συνήθως ιδέες, ακόμα και θεωρίες. Αντίστοιχα, όταν οι σημασιολογικές αποκλίσεις τείνουν συστηματικά να ακολουθούν κοινωνικά και πολιτισμικά (σε αυτή την

¹ Karl Mannheim, *Ideology and utopia: an introduction to the sociology of knowledge*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1960 (1929), σ. 245 (ελλ. έκδ.: Καρλ Μανχάιμ, *Ιδεολογία και ουτοπία*, μτφρ. Γιώργος Ανδρουλιδάκης, Γνώση, Αθήνα 1997, σ. 321). Για ό,τι ακολουθεί ωφελήθηκα ιδιαίτερα από τις μελέτες των Koebner, Swart και Arieli. Για παραπομπές βλέπε παρακάτω. [Σ.τ.Μ.: Οι μεταφράσεις έχουν τροποποιηθεί.]

² Max Weber, *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*, μτφρ. Talcott Parsons, George Allen & Unwin, Λονδίνο 1930 (1904-1905), σ. 222, η μετάφραση έχει τροποποιηθεί από τον γράφοντα (ελλ. έκδ.: Μαξ Βέμπερ, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, ΤΟ ΒΗΜΑ, Αθήνα 2010, σ. 176).

³ Πρβλ. το άρθρο μου “Types of individualism” στο *Dictionary of the history of ideas: studies of selected pivotal ideas*, τόμ. 2: *despotism to law, common*, του Philip P. Wiener επιμ., Charles Scribner's Sons, Νέα Υόρκη 1973, σ. 594-604.

περίπτωση εθνικά) πρότυπα, η ερμηνεία αυτών των αποκλίσεων συνιστά πρόκληση για την κοινωνιολογία της γνώσης.

Γαλλία

Οι πρώτες χρήσεις του όρου, στη γαλλική εκδοχή του “individualisme”, προέκυψαν από την πανευρωπαϊκή αντίδραση στη Γαλλική Επανάσταση και τη θεωρούμενη πηγή της, τη σκέψη του Διαφωτισμού.⁴ Η συντηρητική σκέψη στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα ομόθυμα σχεδόν καταδίκασε την επίκληση στον λόγο, τα συμφέροντα και τα δικαιώματα του ατόμου· όπως είχε πει ο Μπερκ: «Τα άτομα έρχονται και παρέρχονται· αλλά η πολιτική κοινότητα μένει».⁵ Η Επανάσταση απέδειξε ότι όσες αντιλήψεις αποθεώνουν το άτομο υπονομεύουν τη σταθερότητα της πολιτικής κοινότητας, «αποσυνθέτοντάς την σε ένα ακοινωνητο, απολιτικό, ασυνάρτητο χάος από στοιχειώδη άτομα».⁶ Συντηρητικοί στοχαστές, προπαντός στη Γαλλία και τη Γερμανία, συμμερίζονταν την περιφρόνηση του Μπερκ για το ατομικό «απόθεμα λόγου», τον φόβο του μην τυχόν «η ίδια η πολιτεία, μέσα σε μερικές γενιές, κατέρρευε, αποσυντίθετο μέσα στη σκόνη και τον κονιορτό της ατομικότητας και, τελικά, διασκορπιζόταν στους πέντε ανέμους», όπως και τη βεβαιότητά του ότι «η κοινωνία χρειάζεται συχνά να εξουδετερώνει τις ροπές των ανθρώπων, να ελέγχει τη βούλησή τους και να δαμάζει τα πάθη τους».⁷

Αυτά τα συναισθήματα βίωνονταν στο έπακρό τους από τους αντιδραστικούς καθολικούς θεοκρατιστές στη Γαλλία. Σύμφωνα με τον Ζοζέφ ντε Μεστρ, η δημόσια τάξη είχε «διαλυθεί εις τα εξων συνετέθη επειδή υπήρξε υπέρμετρη ελευθερία στην Ευρώπη και ελάχιστη Θρησκεία»· η αυθεντία βαλλόταν πανταχόθεν, παρατηρούνταν μια τρομακτική έκρηξη «προσωπικών γνώμων [l'esprit particulier]».⁸ Ο ατομικός λόγος «από τη φύση του αντιμαχόταν λυσσαλέα κάθε δεσμό»: η άσκησή του προοιωνιζόταν πνευματική και πολιτική αναρχία. Η τυφλή πίστη αποτελούσε αναγκαία

⁴ Henri Peyre, “The influence of eighteenth century ideas on the French Revolution”, *Journal of the History of Ideas*, 10(1):63-87, 1949· William F. Church επιμ. *The influence of the Enlightenment on the French Revolution: creative, disastrous or non-existent?*, Heath, Βοστώνη 1964.

⁵ Edmund Burke, “Speech, 11 February 1870, on the Economical Reform of the Civil and Other Establishments”, στο *The works of the Right Honourable Edmund Burke*, τόμ. 2, επιμ. F. W. Raffety, Oxford University Press, Λονδίνο 1906, σ. 357.

⁶ Edmund Burke, *Reflections on the French Revolution and other essays*, επιμ. Ernest Rhys, J. M. Dent & Sons, Λονδίνο 1910 (1790), σ. 94 (ελλ. έκδ.: *Στοχασμοί για την επανάσταση στη Γαλλία*, μτφρ.-επιμ.-εισ. Χρήστος Γρηγορίου, Σαββάλας, Αθήνα 2010, σ. 142-143).

⁷ Ο.π.: σ. 84, 93, 57 (ελλ. έκδ.: σ. 132, 141, 103). Πρβλ. Dominique Bagge, *Les idées politiques en France sous la Restauration*, Les Presses Universitaires de France, Παρίσι 1952· Karl Mannheim, “Conservative thought”, στο *Essays on sociology and social psychology*, επιμ. Paul Kecskemeti, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1953 (1927), σ. 74-164.

προϋπόθεση για τη διατήρηση της κοινωνίας, με την πολιτεία, στην πράξη, να συνιστά «μια αληθινή θρησκεία», με «τα δόγματά της, τα μυστήριά της, τους ιερείς της· το να τη θέτεις στην κρίση του καθενός ισοδυναμεί με την καταστροφή της».⁹ Στην πρωιμότερη γνωστή χρήση του όρου, ο ντε Μεστρ έκανε λόγο το 1820 για «αυτόν τον βαθύ και ανησυχητικό διχασμό των πνευμάτων, αυτόν τον αέναο κατακερματισμό κάθε δόγματος, έναν πολιτικό προτεσταντισμό οδηγούμενο στον πλέον απόλυτο ατομικισμό».¹⁰

Οι θεοκρατιστές απέδιδαν στην «κοινωνία» την ίδια ύπατη σημασία που κατηγορούσαν τους *φιλόσοφους* του δέκατου όγδοου αιώνα ότι απέδιδαν στο «άτομο». Σύμφωνα με τον ντε Μεστρ, η κοινωνία ήταν θεόσδοτη και φυσική, ενώ ο ατομικός νους ήταν ευκαίιο να απορροφηθεί από αυτόν του έθνους «όπως ακριβώς όταν ένας ποταμός που χύνεται μέσα στον ωκεανό συνεχίζει μεν να ρέει στα απέραντά του ύδατα, αλλά χωρίς πλέον διακριτή ταυτότητα και ύπαρξη».¹¹ Για τον ντε Μπονάλ «ο άνθρωπος υπάρχει αποκλειστικά για την κοινωνία και η κοινωνία τον διαπαιδαγωγεί αποκλειστικά προς όφελός της».¹² Οι ιδέες των *φιλόσοφων* δεν ήταν, όπως θεωρούσαν, απλώς λανθασμένες· ήταν ποταπές και επικίνδυνες. Σύμφωνα με τον Λαμενέ, ανακήρυξαν το άτομο κυρίαρχο του εαυτού του με τον πλέον απόλυτο τρόπο:

Ο ατομικός λόγος του καθενός συνιστά τον νόμο του, την αλήθεια του και το δίκαιό του. Το να επιχειρήσεις να επιβάλλεις σε αυτόν μια υποχρέωση που δεν έχει προηγουμένως επιβάλει ο ίδιος στον εαυτό του αυτόνομα και αυτόβουλα ισοδυναμεί με καταπάτηση των πλέον ιερών από τα δικαιώματά του. [...] Έτσι, καμία νομοθεσία, καμία εξουσία δεν είναι εφικτή, με την ίδια θεωρία που προκαλεί αναρχία στον νου των ανθρώπων να προκαλεί κατ' επέκταση μια μη αναστρέψιμη πολιτική αναρχία, ανατρέποντας τις ίδιες τις βάσεις της ανθρώπινης κοινωνίας.

Εάν αυτές οι αρχές μέλλει να επικρατήσουν, «τι άλλο θα μπορούσε να προβλέψει κάποιος παρά ατελείωτες φασαρίες, αναταραχές, συμφορές και γενικευμένη διάλυση;». «Ο άνθρωπος», υποστήριζε ο Λαμενέ, «ζει μόνο εν κοινωνία» και «οι θεσμοί, οι νόμοι και οι κυβερνήσεις αντλούν όλη τους την ισχύ από μια σχετική σύμπτωση σκέψεων και βουλήσεων». «Τι είναι»,

⁸ Joseph de Maistre, *Oeuvres complètes de J. de Maistre*, τόμ. 2: *du pape*, Vitte, Λυών 1884 (1819), βιβλ. 3, κεφ. 2, σ. 342, 346.

⁹ Joseph de Maistre, *Oeuvres complètes de J. de Maistre*, τόμ. 1: *considérations sur la France - fragments sur la France - essai sur le principe générateur des constitutions politiques - étude sur la souveraineté*, Vitte, Λυών 1884 (1794), βιβλ. 1, κεφ. 10, σ. 375-376.

¹⁰ Joseph de Maistre, "Extrait d'une conversation entre J. de Maistre et M. Ch. de Lavau", στο *Oeuvres complètes de J. de Maistre*, τόμ. 14: *correspondance VI, 1817-1821*, Vitte, Λυών 1886 (1820), σ. 286.

¹¹ Joseph de Maistre, *Oeuvres complètes de J. de Maistre*, τόμ. 1, *ό.π.*, σ. 326.

¹² Louis de Bonald, "Préface", στο *Oeuvres complètes de M. de Bonald*, τόμ. 1: *théorie du pouvoir politique et religieux*, Migne, Παρίσι 1859 (1796), σ. 103.

αναρωτήθηκε, «η εξουσία χωρίς την υπακοή; Τι είναι ο νόμος χωρίς την υποχρέωση;», για να απαντήσει:

Είναι ο ατομικισμός που διαβρώνει την ίδια την ιδέα της υπακοής και της υποχρέωσης, υπονομεύοντας έτσι τόσο την εξουσία όσο και τον νόμο· και τι απομένει πλέον παρά μια εφιαλτική σύγχυση συμφερόντων, παθών και αλλοπρόσαλλων γνωμών;».¹³

Ήταν οι μαθητές του Κλοντ Ανρί ντε Σεν-Σιμόν,¹⁴ που πρωτοχρησιμοποίησαν συστηματικά τον όρο “individualisme”, τα μέσα της δεκαετίας του 1820.¹⁵ Οι σενσιμονιστές συμερίζονταν τις ιδέες των αντεπαναστατών αντιδραστικών – την καταδίκη της εξύμνησης του ατόμου εκ μέρους του Διαφωτισμού, τον τρόπο για τον κοινωνικό εξατομισμό και χαοτισμό, όπως και το όραμα για μια οργανική, ακλόνητη, ιεραρχικά διαρθρωμένη, αρμονική κοινωνική τάξη. Ωστόσο, ενέτασαν αυτές τις ιδέες σε μια ιστορικώς προοδευτική κατεύθυνση: η εν λόγω κοινωνική τάξη δεν επρόκειτο να είναι η εκκλησιαστική και φεουδαλική τάξη του παρελθόντος, αλλά η βιομηχανική τάξη του μέλλοντος. Στην πραγματικότητα, οι προσυλητίζοντες σενσιμονιστές συστηματοποίησαν τις ιδέες του δασκάλου τους σε μια ακτιβιστική και απίστευτα επιδραστική κοσμική θρησκεία, μια ιδεολογική δύναμη που λειτουργούσε ως ένα είδος προτεσταντικής ηθικής για τον επεκτεινόμενο κεφαλαιοκρατισμό των ευρωπαϊκών καθολικών κρατών του δέκατου ένατου αιώνα.

Η ιστορία για τους σενσιμονιστές συνιστούσε μια κυκλική εναλλαγή «κρίσιμων» και «οργανικών» περιόδων. Οι πρώτες «βρίθουν αναταράξεων· διαρρηγνύουν τις προηγούμενες κοινωνικές σχέσεις και κατατείνουν πάντα στον εγωισμό· οι δεύτερες είναι ενιαίες, οργανωμένες και σταθερές (με παρελθούσες περιπτώσεις στον ευρωπαϊκό χώρο την αρχαία πολυθεϊστική προκλασική κοινωνία και τους χριστιανικούς Μέσους Χρόνους). Η νεότερη κρίσιμη περίοδος, αναγόμενη στη Μεταρρύθμιση, ήταν, σύμφωνα με τους σενσιμονιστές, το προτελευταίο στάδιο της ανθρώπινης εξέλιξης, προαναγγέλλοντας μια μελλοντική οργανική εποχή «παγκόσμιας ενότητας» στην οποία «η κοινωνική οργάνωση θα λάβει την τελειωτική της μορφή εφόσον μόνο τότε η κοινωνία θα συγκροτηθεί επακριβώς στη βάση της προόδου». Χρησιμοποιούσαν τον όρο “individualisme” για να αναφερθούν στις ολέθριες και «αρνητικές» ιδέες που προκάλεσαν τα δεινά της νεότερης κρίσιμης εποχής, της οποίας «τον «χαοτισμό, τον αθεϊσμό, τον ατομικισμό και τον εγωισμό», αντιπαρέβαλαν στην προοπτική «της τάξης, της θρησκείας, της

¹³ Félicité de Lamennais, *Oeuvres complètes de F. de Lamennais*, τόμ. 6: *des progrès de la Révolution et de la guerre contre l'Église*, Pagnerre, Παρίσι 1844 (1829), κεφ. 1, σ. 17-18, 26.

¹⁴ Πρβλ. το άρθρο μου “Saint Simon (1760-1825)”, στο *The Founding Fathers of social science: a series from New Society*, του Timothy Raison επιμ., Penguin, Λονδίνο 1969, σ. 27-34.

¹⁵ Πρβλ. *Le Producteur: journal philosophique de l'industrie, des sciences et des beaux-arts*, τόμ. 1-4, σποράδην.

ενότητας και της αφοσίωσης». Οι «φιλόσοφοι του δέκατου όγδοου αιώνα» – άνδρες όπως ο Ελβέτιος, με τη θεωρία του για την «πεφωτισμένη ιδιοτέλεια», ο Λοκ, ο Ριντ, ο Κοντιγιάκ, ο Καντ και ο «αθεϊστής Ντ' Ολμπάχ μαζί με τους ντεϊστές Βολτέρο και Ρουσό»– όλοι αυτοί «οι υπερασπιστές του ατομικισμού» αρνούταν να «επιστρέψουν σε μια πηγή ανώτερη της ατομικής συνείδησης». «Έθεταν το άτομο στο επίκεντρο» και «κήρυτταν τον εγωισμό», νομιμοποιώντας ιδεολογικά την επικρατούσα αναρχία, ειδικά στην οικονομική και την πολιτική σφαίρα. «Η θεωρία του ατομικισμού» με τις δύο «θλιβερές του θεότητες [...] τα δύο προϊόντα του λόγου – τη συνείδηση και την κοινή γνώμη» επέφερε «ένα πολιτικό αποτέλεσμα: εναντίωση σε κάθε απόπειρα κεντρικής καθοδήγησης για τα ηθικά συμφέροντα της ανθρωπότητας, μίσος για την εξουσία».¹⁶

Εν μέρει, εξαιτίας ίσως της ασυνήθιστα γενικευμένης επιρροής των σεנσιμονικών ιδεών, ο όρος “individualisme” έφτασε να χρησιμοποιείται ευρύτατα τον δέκατο ένατο αιώνα. Στη Γαλλία, έφερε συνήθως, και στην πραγματικότητα φέρει ακόμη, μια αρνητική συνδήλωση, τη βαθιά πεποίθηση ότι ο εστιασμός στον άτομο ισοδυναμεί με υπονόμευση των υψηλών συμφερόντων της κοινωνίας. Η τελευταία έκδοση του Λεξικού της Γαλλικής Ακαδημίας¹⁷ ορίζει τον ατομικισμό απλώς ως «υποταγή του γενικού συμφέροντος στο ατομικό», με έναν πρόσφατο συγγραφέα, αφού πρώτα επισημάνει την έκδηλα αρνητική του φόρτιση, να διακρίνει μια «χρoιά “ύβρεως” ή “υπερβολής”» που «δεν απαντάται στην αγγλική γλώσσα»,¹⁸ και με έναν ακόμα να παρατηρεί ότι στη Γαλλία «έως τις μέρες μας, ο όρος ατομικισμός έχει διατηρήσει αρκετές από τις πρότερες, δυσάρεστες συνδηλώσεις του».¹⁹ Είναι γεγονός ότι υπήρξε μια ομάδα γάλλων επαναστατών ρεπουμπλικανών Καρμπονάρων τη δεκαετία του 1820 που υπερηφάνως αυτοαποκαλούνταν «Κοινωνία των ατομικιστών» και ότι διάφοροι μεμονωμένοι στοχαστές υιοθέτησαν τον εν λόγω τίτλο, ανάμεσα τους ο Προυντόν – μολονότι ακόμα και αυτός εκλάμβανε την κοινωνία ως μια «*sui generis* οντότητα» και υποστήριζε ότι «πέραν της ομάδας υφίστανται μόνο αφαιρέσεις και φαντάσματα».²⁰ Από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, φιλελεύθεροι προτεστάντες και αργότερα μερικοί λεσέ φερ φιλελεύθεροι άρχισαν να αυτοαποκαλούνται ατομικιστές με έναν από τους τελευταίους να συγγράφει μια περιεκτική ιστορία του «οικονομικού και κοινωνικού

¹⁶ *The doctrine of Saint-Simon: an exposition: first year, 1828-1829*, μτφρ. Georg G. Iggers, Beacon Press, Βοστώνη 1958 (1831), σ. 28, 70, 247, 178-80, 182.

¹⁷ Παρίσι, 1932-5.

¹⁸ Leo Moulin, “On the evolution of the meaning of the word ‘individualism’”, *International Social Science Bulletin*, 7:185, 1955.

¹⁹ Koenraad W. Swart, “‘Individualism’ in the mid-nineteenth century (1826-1860)”, *Journal of the History of Ideas*, 23(1):84, 1962.

²⁰ Pierre Joseph Proudhon, *Oeuvres complètes de P. J. Proudhon*, τόμ. 20: *philosophie du progrès*, νέα έκδ., A. Lacroix, Βρυξέλλες 1868 (1853), επιστολή 1, μέρ. 4 & 5, σ. 36, 39-40.

ατομικισμού», συμπεριλαμβάνοντας ποικίλους γάλλους στοχαστές²¹ – αν και ο τόνος παρέμενε πάντοτε παράδοξα απολογητικός. Λίγοι καλοδέχτηκαν τον χαρακτηρισμό, ενώ αρκετοί, από τον Μπαλζάκ και έπειτα,²² τόνισαν τη διάκριση μεταξύ του “individualisme”, εννοώντας την αναρχία και τον κοινωνικό εξατομισμό, και της “individualité”, εννοώντας την προσωπική ανεξαρτησία και την αυτοπραγμάτωση. Για τον ελβετό θεολόγο Αλεξάντρ Βινέ, αυτά ήταν «δύο ορκισμένοι εχθροί: ο πρώτος συνιστά υπονόμηση και ακύρωση οποιασδήποτε κοινωνίας· η δεύτερη μια αρχή στην οποία η κοινωνία οφείλει όλη τη χάρη, την ικμάδα και την αλήθεια της». Η «άνοδος του ατομικισμού» σήμαινε «τη χαλάρωση των κοινωνικών δεσμών εξαιτίας του αποθηριωμένου εγωισμού», ενώ «η σταδιακή έκλειψη της ατομικότητας» σήμαινε «τον ισχυρότατο πειρασμό των συνειδήσεων [...] να παραδοθούν σε ό,τι λογίζεται ως κοινή γνώμη ή πνεύμα της εποχής».²³ Σε γενικές γραμμές, ο όρος “individualisme” στη γαλλική σκέψη παραπέμπει στις πηγές της κοινωνικής διάλυσης, αν και παρατηρούνται ευρείες αποκλίσεις αναφορικά με τη φύση αυτών των πηγών και της κοινωνικής τάξης που θεωρείται ότι απειλούν, όπως και με τα ιστορικά συμφραζόμενα εντός των οποίων εννοούνται.

Για κάποιους, ο ατομικισμός εγκυμονεί επικίνδυνες καταστάσεις, για κάποιους άλλους επιφέρει κοινωνική ή οικονομική αναρχία, ισοπέδωση των αναγκαίων θεσμών και κανόνων, ενώ για κάποιους τρίτους σηματοδοτεί των κατίσχυση ιδιοτελών συμπεριφορών στους ανθρώπους. Για εκπρόσωπους της δεξιάς, από τον ντε Μεστρ έως τον Σαρλ Μοράς, ο ατομικισμός είναι αυτό ακριβώς που υποσκάπτει την παραδοσιακή, ιεραρχική κοινωνική τάξη. Με αυτό το πνεύμα, ο Λουί Βειγιό, ο μαχητικός καθολικός προπαγανδιστής, έγραφε το 1843 ότι «η Γαλλία έχει ανάγκη από τη θρησκεία» που θα φέρει «αρμονία, ενότητα, πατριωτισμό, αυτοπεποίθηση, ηθική ...»:

Γνωρίζουμε το δεινό που μαστίζει τη Γαλλία· όλοι συμφωνούν σε μια κοινή ονομασία: *ατομικισμός*. Δεν είναι δύσκολο για κάποιον να διαπιστώσει ότι μια χώρα που κατατρύχεται από τον ατομικισμό δεν λειτουργεί πλέον φυσιολογικά, εφόσον κοινωνία σημαίνει ενότητα πνευμάτων και συμφερόντων ενώ ατομισμός σημαίνει διάσπαση στον υπέρτατο βαθμό. Όλοι για έναν και ένας για όλους, αυτό είναι κοινωνία· ο καθένας για τον εαυτό του και κατ' επέκταση όλοι εναντίον όλων, αυτό είναι ατομικισμός.²⁴

²¹ Albert Schatz, *L'individualisme économique et social: ses origines, son évolution, ses formes contemporaines*, Armand Colin, Παρίσι 1907. Πρβλ. Henry-Léon Follin, “Quelle est la véritable définition de l'individualisme?”, *Journal des Économistes*, 38:3-18, 1899.

²² Βλέπε Koenraad W. Swart, *ό.π.*, σ. 84.

²³ Παρατίθεται στο Koenraad W. Swart, *ό.π.*, σ. 84-85. Πρβλ. Yehoshua Arieli, *Individualism and nationalism in American ideology*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη 1964, κεφ. 10.

²⁴ Louis Veuillot, “Lettre a M. Villemain”, στου ίδιου *Mélanges religieux, historiques, politiques et littéraires (1842-1845)*, σειρά Α', τόμ. 1, L. Vivès, Παρίσι 1860 (1843), σ. 132-133.

Αντίστοιχα, κατά τη διάρκεια της Υπόθεσης Ντρέιφους, ο Φερντινάν Μπρουνετιέρ, ο σκληρός αντιντρέιφουσικός ιστορικός της λογοτεχνίας, υπερασπίστηκε τον στρατό και το κοινωνικό καθεστώς, τα οποία έβλεπε να απειλούνται από τον «ατομικισμό» και την «αναρχία», στάζοντας φαρμάκι για όσους διανοούμενους τόλμησαν να διατυπώσουν αμφιβολίες σχετικά με το εάν ο Ντρέιφους έτυχε δίκαιης δίκης. Ο ατομικισμός, έγραφε, είναι:

η μεγάλη ασθένεια της εποχής μας. [...] Ο καθένας δείχνει εμπιστοσύνη μόνο στον εαυτό του, ορίζοντάς τον κυρίαρχο κριτή των πάντων [...] όταν ο διανοουμενισμός και ο ατομικισμός αγγίζουν τέτοια επίπεδα αυτοθαυμασμού, τότε κάποιος πρέπει να αναμένει όλο αυτό να συνιστά ή να εκπίπτει σε σκέτη *αναρχία*...²⁵

Οι σοσιαλιστές αντιδιέστελλαν συνήθως τον ατομικισμό προς μια ιδεώδη συνεργατική κοινωνική τάξη, περιγραφόμενη ποικιλοτρόπως ως «ένωση», «αρμονία», «σοσιαλισμός» και «κομμουνισμός»: ο σχετικός όρος αναφερόταν στην οικονομική θεωρία του *λεσέ φερ*, όπως και την αναρχία, τον κοινωνικό εξατομισμό και την εκμετάλλευση που προκλήθηκε από τον βιομηχανικό κεφαλαιοκρατισμό. Ο Πιερ Λερού, προσβλέποντας σε έναν νέο ανθρωπιστικό και ελευθεριακό σοσιαλισμό, τον χρησιμοποιούσε για να εννοήσει τη διακηρυχθείσα από την πολιτική οικονομία αρχή του «καθένας για τον εαυτό του, [...] όλοι για τα πλούτη, τίποτα για τους φτωχούς», που ατομικοποιούσε την κοινωνία και μετέτρεπε τους ανθρώπους σε «αδηφάγους λύκους»²⁶ «η κοινωνία», διατεινόταν, «εισέρχεται σε μια νέα εποχή στην οποία η γενική κατεύθυνση της νομοθεσίας δεν θα στοχεύει πλέον προς τον ατομικισμό αλλά προς την ένωση».²⁷ Για τον Κωνσταντίν Πικέρ, «η θεραπεία έγκειται στην ενότητα για τον λόγο ακριβώς ότι η ασυδοσία εκπηγάξει από τον ατομικισμό»²⁸ και ο ουτοπιστής Ετιέν Καμπέ έγραφε ότι:

Δύο μεγάλα συστήματα έχουν διχάσει και πολώσει την Ανθρωπότητα από τις απαρχές του κόσμου: εκείνο του Ατομικισμού (ή του εγωισμού ή του προσωπικού συμφέροντος) και εκείνο του Κομμουνισμού (ή της ένωσης ή του γενικού συμφέροντος ή του δημόσιου συμφέροντος).²⁹

²⁵ Ferdinand Brunetière, "Après le procès", *Revue des Deux Mondes*, 146:445, 1898. Πρβλ. το άρθρο μου "Durkheim's 'Individualism and the Intellectuals'", *Political Studies*, 17(1):14-19, 1969.

²⁶ Παρατίθεται στο Yehoshua Arieli, *ό.π.*, 1832 και 1833, σ. 233.

²⁷ Παρατίθεται στο Jean Dubois, *Le vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1872: a travers les oeuvres des écrivains, les revues et les journaux*, Librairie Larousse, Παρίσι 1962 (1841), σ. 220.

²⁸ Παρατίθεται στο Jean Dubois, *ό.π.*, 1840, σ. 322.

²⁹ Παρατίθεται στο Jean Dubois, *ό.π.*, 1845, σ. 322.

Στο ίδιο πνεύμα, ο συνωμότης επαναστάτης Ογκίστ Μπλανκί ισχυρίστηκε ότι «Ο κομμουνισμός προστατεύει τον άτομο, ο ατομικισμός το εξαλείφει».³⁰

Άλλοι σοσιαλιστές χρησιμοποίησαν τον όρο πιο περίπλοκα. Ο Λουί Μπλαν εξέλαβε τον ατομικισμό ως θεμελιώδη πολιτισμική αρχή, εμπριέχοντα τον προτεσταντισμό, την αστική τάξη και τον Διαφωτισμό, κομίζοντα μια ιστορικός αναγκαία, αν και απατηλή και ατελή, ελευθερία. Το προοδευτικό του στοιχείο υπήρξε μια νέα αυτοπεποίθηση, μια νέα χειραφέτηση από τις παραδοσιακές δομές και μια απόρριψη της Αυθεντίας στη θρησκευτική, οικονομική και διανοητική σφαίρα: χρειαζόταν ωστόσο να υπερβαθεί και να ολοκληρωθεί κατατείνοντας σε μια μελλοντική εποχή σοσιαλιστικής Αδελφούςνης. Με τα λόγια του ίδιου του Μπλαν:

Τρεις μεγάλες αρχές διαιρούν τον κόσμο και την ιστορία: Αυθεντία, Ατομικισμός και Αδελφούςνη.

Η αρχή του ατομικισμού είναι αυτή που, αποσπώντας τον άνθρωπο από την κοινωνία, τον καθιστά αποκλειστικό κριτή των πραγμάτων και του εαυτού του, του υπερτονίζει τα δικαιώματά του χωρίς να του καταδεικνύει τα καθήκοντά του, τον εγκαταλείπει στην αυτάρκειά του, και, αναφορικά με τη διακυβέρνηση διατρανώνει το *λεσέ φερ*.

Ο ατομικισμός, όπως εγκαινιάστηκε με τον Λούθηρο, έχει αναπτυχθεί με απίστευτη ορμή, και, αποσυνδεδεμένος από τον θρησκευτικό παράγοντα [...] δεσπόζει στο παρόν· συνιστά την πνευματική αρχή των πραγμάτων.

[...] ο ατομικισμός συνέβαλε καίρια στην επίτευξη μιας τεράστιας προόδου. Παρείχε περιθώρια ελιγμών και ελευθερίας στον εδώ και πολύ καιρό καταπιεζόμενο ανθρώπινο στοχασμό, μεθώντας τον με υπερηφάνεια και τόλμη· υπέβαλε στην κρίση του καθενός σύνολες τις παραδόσεις αιώνων, όπως και τα κατορθώματα και τις αντιλήψεις τους· απομόνωσε τον άνθρωπο προκαλώντας του τόσο μια αίσθηση αγωνίας και διακινδύνευσης, όσο και ενίοτε μια αίσθηση μεγαλείου, και του επέτρεψε να επιλύσει για λογαριασμό του, εν μέσω μιας τιπάνιας πάλης, και εν μέσω των τριγμών μιας οικουμενικής διαμάχης, το ζήτημα της ευτυχίας και του πεπρωμένου του [...] – σε κάθε περίπτωση, έχουμε να κάνουμε με ένα λαμπρό επίτευγμα, που πιστώνεται στον ατομικισμό. Κάποιος υποχρεούται επομένως να αναφέρεται σε αυτόν με σεβασμό, εκλαμβάνοντας τον ταυτόχρονα ως μια αναγκαία μετάβαση.³¹

Επιπρόσθετα, οι μαθητές του Σαρλ Φουριέ αρνήθηκαν οποιαδήποτε θεμελιώδη αντίθεση μεταξύ ατομικισμού και σοσιαλισμού,³² ενώ στα τέλη του αιώνα, ο Ζαν Ζορές υποστήριξε ότι «ο σοσιαλισμός είναι η λογική κατάληξη του ατομικισμού»,³³ ένα σκεπτικό που αναπαράχθηκε από τον Εμίλ Ντιρκέμ, ο

³⁰ Παρατίθεται στο Jean Dubois, *ό.π.*, 1869, σ. 267.

³¹ Από το έργο του *Histoire de la Révolution Française* (1846). Παρατίθεται στο Richard Koebner, "Zur Begriffsbildung der Kulturgeschichte II: Zur Geschichte des Begriffs 'Individualismus' (Jacob Burckhardt, Wilhelm von Humboldt und die französische Soziologie)", *Historische Zeitschrift*, 149:269, 1934.

³² Βλέπε Koenraad W. Swart, *ό.π.*, σ. 85.

³³ Jean Jaurès, "Socialisme et liberté", *La Revue de Paris*, 23(117):499, 1898.

οποίος θεώρησε έναν τύπο συγκεντρωτικού σοσιαλισμού των συντεχνιών ως μέσο «ολοκλήρωσης, διεύρυνσης και οργάνωσης του ατομικισμού».³⁴ Για όλους αυτούς τους σοσιαλιστές στοχαστές, ο ατομικισμός σηματοδοτούσε την αυτονομία, την ελευθερία και την ιερότητα του ατόμου – αξίες οι οποίες είχαν προς το παρόν προσλάβει μια αρνητική, περιοριστική και χαοτική έννοια αλλά που μπορούσαν από εδώ και στο εξής να διατηρηθούν μονάχα εντός μιας συνεργατικής και ορθολογικά οργανωμένης κοινωνικής τάξης.

Οι γάλλοι φιλελεύθεροι αναφέρονταν και αυτοί στον ατομικισμό, θεωρώντας τον χαρακτηριστικά ως απειλή για μια πλουραλιστική κοινωνική τάξη, ελάχιστης κυβερνητικής παρεμβατικότητας και μέγιστης πολιτικής ελευθερίας. Ο Μπενζαμέν Κονσταν, ίσως ο πλέον εύγλωττος εκπρόσωπος του κλασικού φιλελευθερισμού, αυτόν τον όρο πάσχιζε σίγουρα να βρει όταν παρατηρούσε ότι «όταν όλοι βρίσκονται απομονωμένοι εξαιτίας του εγωισμού, δεν απομένει τίποτα άλλο παρά σκόνη, και με το ξέσπασμα μιας καταιγίδας, τίποτα άλλο παρά λάσπη».³⁵ Ωστόσο, ήταν ο αριστοκράτης σχολιαστής του αμερικανικού πρώιμου δέκατου ένατου αιώνα, ο Αλέξις ντε Τοκβίλ, που του προσέδωσε το πλέον διακριτό και επιδραστικό φιλελεύθερο νόημα στη Γαλλία. Σύμφωνα με τον Τοκβίλ, ο ατομικισμός υπήρξε φυσικό απότοκο της δημοκρατίας («Ο ατομικισμός είναι δημοκρατικής προέλευσης και αναπτύσσεται επικίνδυνα όσο επέρχεται εξίσωση των συνθηκών ζωής»), συνεπαγόμενος την απαθή απόσυρση των ατόμων από τον δημόσιο βίο σε μια ιδιωτική σφαίρα και την απομόνωση του ενός από τον άλλον, με συνέπεια την απίσχναση των κοινωνικών δεσμών. Μια τέτοια εξέλιξη, αναλογιζόταν ο Τοκβίλ, έδινε άπλετο χώρο στην ανεξέλεγκτη ανάπτυξη της πολιτικής ισχύος του κράτους.

Ειδικότερα, ο «ατομικισμός» –«μια πρόσφατη έννοια που τη γέννησε μια νέα ιδέα»– υπήρξε «ένα συνετό και ήρεμο συναίσθημα που προδιαθέτει κάθε πολίτη να απομονώνεται από τη μάζα των ομοίων του και να αποτραβιέται στην οικογένειά του και τους φίλους του», εγκαταλείποντας έτσι «την ευρύτερη κοινωνία στην τύχη της». Αρχικά, «κατατρώει μόνο τις δημόσιες αρετές· μακροπρόθεσμα, ωστόσο, προσβάλλει και καταστρέφει τα πάντα για να εξομοιωθεί εντέλει με τον καθαρό εγωισμό». Σε αντίθεση με την αριστοκρατική κοινωνία, στην οποία οι άνθρωποι «ήταν στενά δεμένοι με κάτι που τους υπερέβαινε και συχνά έτειναν να αυτοακυρώνονται», και η οποία «συνένωνε όλους τους πολίτες σε μια μακρά αλυσίδα αρχίζοντας από τον χωρικό και φθάνοντας έως τον βασιλιά», η δημοκρατία «σπάει την αλυσίδα χωρίζοντας τον ένα κρίκο από τον άλλο», «με τους ανθρώπους να ξεμακραίνουν και την ένταση των δεσμών τους να εξασθενεί». Αυξανόμενης της κοινωνικής κινητικότητας, η διαγενεακή συνέχεια δυναμιτίζεται· καθώς οι

³⁴ Émile Durkheim, "Individualism and the intellectuals", μτφρ. S. και J. Lukes, *Political Studies*, 17(1):29, 1969 (1898). Πρβλ. Steven Lukes, "Durkheim's 'Individualism and the Intellectuals'", *ό.π.*

³⁵ Παρατίθεται στο H. Marion, "Individualisme", *La grande encyclopedie*, τόμ. 20, Παρίσι χ.χ.

κοινωνικές τάξεις συμφύρονται, «τα μέλη τους αδιαφορούν το ένα για το άλλο και αποξενώνονται»· και καθώς τα άτομα γίνονται ολοένα και πιο αυτάρκη, «τείνουν να βλέπουν τους εαυτούς τους πάντα εν απομονώσει και να φαντασιώνονται ότι το πεπρωμένο τους είναι αποκλειστικά δική τους υπόθεση». Η δημοκρατία, κατέληγε ο Τοκβίλ, «όχι μόνο κάνει κάποιον να λησμονεί τους προγόνους του, αλλά τον κρύβει επίσης από τους απογόνους του και τον διαχωρίζει από τους συγχρόνους του· τον επαναφέρει διαρκώς στον εαυτό του και απειλεί εντέλει να τον εγκλείσει εξ ολοκλήρου στην έρημη καρδιά του».³⁶

Ο ατομικισμός για τον Τοκβίλ ξεπηδούσε επομένως από την έλλειψη ενδιάμεσων ομάδων πλαισίωσης του ατόμου και προστασίας του έναντι του Κράτους. (Όσον αφορά τους Αμερικανούς, απέφευγαν τις καταστρεπτικές του συνέπειες χάρη στους ελεύθερους θεσμούς και την ενεργό πολιτικότητά τους: εξημέρωναν τον ατομικισμό με την ελευθερία.) Επιπλέον, υπήρξε ένα ιδιαίζοντως μοντέρνο δεινό: «Οι πατεράδες μας», έγραφε ο Τοκβίλ, «δεν διέθεταν τον όρο “ατομικισμός”, τον οποίο έχουμε επινοήσει για ιδίαν χρήση, εφόσον τότε δεν υπήρχε στην πραγματικότητα κανένα άτομο που να μην ανήκε σε κάποια ομάδα και που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως απολύτως μονάχο».³⁷

Εξίσου ποικίλες με αυτές τις θεωρήσεις περί των πηγών και των κινδύνων του ατομικισμού έχουν υπάρξει και οι ιστορικές περίοδοι εντός των οποίων τον ενέταξαν οι γάλλοι στοχαστές. Έχει ποικιλότητα αναχθεί στη Μεταρρύθμιση, την Αναγέννηση, τον Διαφωτισμό, την Επανάσταση, την παρακμή της αριστοκρατίας ή της Εκκλησίας ή της παραδοσιακής θρησκείας, τη Βιομηχανική Επανάσταση, την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατισμού ή της δημοκρατίας, αλλά, όπως έχει δείχθει, υπάρχει ευρύτατη συμφωνία στην εννόμησή του ως δεινό και απειλή για την κοινωνική συνοχή. Πιθανόν, η πρόσληψη του “individualisme” στη γαλλική σκέψη να κρίθηκε εν μέρει από την τεράστια επιτυχία της «ατομικιστικής» νομοθεσίας της επαναστατικής περιόδου,³⁸ την εξάλειψη των ενδιάμεσων κοινωνικών ομάδων και σωμάτων, και τον επακόλουθο πολιτικό και διοικητικό συγκεντρωτισμό της χώρας. Τα θεμέλια για αυτή την εξέλιξη, όπως παρατήρησε ο Τοκβίλ, είχαν τεθεί στις δημοτικές και δημοσιονομικές πολιτικές των γάλλων βασιλέων τον δέκατο

³⁶ Alexis de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, βιβλ. 2, μέρ. 2, κεφ. 2, στο *Oeuvres complètes*, Tome I, vol. I, του J. P. Mayer επιμ., Gallimard, Παρίσι 1951 (1835-1840), σ. 104-106 (ελλ. έκδ.: *Η δημοκρατία στην Αμερική*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, εισ. Γιώργος Μανιάτης, Στοχαστής, Αθήνα 2008, σ. 517-518).

³⁷ Alexis de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution*, βιβλ. 2, κεφ. 9, στο *Oeuvres complètes*, Tome II, vol. I, του J. P. Mayer επιμ., Gallimard, Παρίσι 1953 (1856), σ. 158 (ελλ. έκδ.: *Το παλαιό καθεστώς και η επανάσταση*, μτφρ. Ανδρέας Παππάς, προλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Πόλις, Αθήνα 2006).

³⁸ Robert Roswell Palmer, “Man and citizen: applications of individualism in the French Revolution”, στο *Essays in political theory: presented to George H. Sabine*, των Milton R. Konvitz & Arthur E. Murphy επιμ., Cornell University Press, Ίθακα, Νέα Υόρκη 1948, σ. 130-152.

έβδομο και τον δέκατο όγδοο αιώνα, οι οποίες είχαν συστηματικά αποτρέψει την ανάπτυξη αυθόρμητων, οργανωμένων δράσεων και άτυπων ομάδωσεων.³⁹ Κάποιος θα μπορούσε θεμιτά ακόμα και να θεωρήσει ότι η απουσία τέτοιων δράσεων και ομάδωσεων συνιστά βασικό και διακριτικό γαλλικό πολιτισμικό γνώρισμα.⁴⁰

Ωστόσο, όπως και να 'χει, η επίσημη γαλλική σκέψη, κυρίως τον δέκατο ένατο αιώνα, με τον όρο "individualisme" εξέφρασε ό,τι ο Ντιρκέμ αναγνώρισε διά των δίδυμων εννοιών της «ανομίας» και του «εγωισμού»⁴¹ – την κοινωνική, ηθική και πολιτική απομόνωση των ατόμων, την αποταύτισή τους από κοινωνικές στοχεύσεις και συμφωνίες, την κατάρρευση της κοινωνικής αλληλεγγύης. Ο στρατηγός ντε Γκολ τον χρησιμοποιούσε με την παραδειγματική γαλλική του σημασιοδότηση όταν, στο πρωτοχρονιάτικο διάγγελμα του προς το έθνος στις 31 Δεκεμβρίου 1968, ανακαλώντας τα γεγονότα του Μάη, παρατηρούσε:

Την ίδια στιγμή, είναι αναγκαίο να καταπολεμήσουμε την ηθική παθογένεια που –εξαιτίας προπαντός του ατομικισμού μας– ενυπάρχει στον σύγχρονο, μηχανικό και υλιστικό, πολιτισμό. Διαφορετικά, οι φανατικοί της καταστροφής, οι δογματικοί της άρνησης, οι ειδικοί στη δημαγωγία, θα έχουν για μια ακόμα φορά την ιδανική ευκαιρία να εκμεταλλευτούν τη δυσφορία προκειμένου να προκαλέσουν αναταραχή, ενώ η κενότητά τους, που με γελοίο θράσος αποκαλούν επανάσταση, δεν μπορεί παρά να οδηγήσει στην αποσύνθεση των πάντων στη μηδαιμινότητα, ή αλλιώς στην απώλεια των πάντων υπό τον συνθλιπτικό εναγκαλισμό του ολοκληρωτισμού».⁴²

Παρ' όλες τις ευρείες αποκλίσεις στις απόψεις για τα αίτια της κοινωνικής διάλυσης και της φύσης μιας αποδεκτής ή επιθυμητής κοινωνικής τάξης, η λανθάνουσα αίσθηση που άφηνε ο όρος είναι ολοφάνερη.

Γερμανία

Η ιδιάζουσα αυτή γαλλική σημασιοδότηση του ατομικισμού διαχύθηκε προφανώς και πέραν των γαλλικών συνόρων. Για παράδειγμα, υιοθετήθηκε από τον Φρίντριχ Λιστ, πρόδρομο της γερμανικής Ιστορικής Σχολής των Οικονομικών και υπέρμαχο του οικονομικού εθνικισμού, ο οποίος χρησιμοποίησε τον ατομικισμό με την έννοια που αναπτύχθηκε από τους σενσιμονιστές και τους σοσιαλιστές. Ο Λιστ, στο σημαντικότερο έργο του, *To*

³⁹ Alexis de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution*, ό.π., βιβλ. 2, κεφ. 3, 6, 9, 12.

⁴⁰ Michel Crozier, *The bureaucratic phenomenon*, Tavistock, Λονδίνο 1964, ειδικά το κεφ. 8.

⁴¹ Émile Durkheim, *Suicide: a study in sociology*, μτφρ. John A. Spaulding & George Simpson, Free Press, Γκλένκοου, Ιλινόις 1951 (1897) (ελλ. έκδ.: Εμίλ Ντιρκέμ, *Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, μτφρ.-επίλ. Μανώλης Μαρκάκης, Εκδόσεις Γερ. Αναγνωστίδη, Αθήνα Χ.Χ.).

⁴² εφημ. *Le Monde*, 2 Ιανουαρίου 1969.

εθνικό σύστημα της πολιτικής οικονομίας,⁴³ γραμμένο στο Παρίσι, υπογράμμιζε την οργανική φύση κοινωνίας και οικονομίας, και την ιστορική και εθνική πλαισίωση της οικονομικής δραστηριότητας· και επιτίθετο στους κλασικούς οικονομολόγους για την απόσπαση του οικονομικού βίου από το κοινωνικό του περικείμενο. Έτσι, ο Λιστ επέκρινε τα κλασικά οικονομικά, που προωθούσαν το ελεύθερο εμπόριο και το *λεσέ φερ*, για «κοσμοπολιτισμό», «υλισμό», «μερικισμό», και, πάνω από όλα, για «ατομικισμό» – θυσιάζοντας την ευημερία της εθνικής κοινότητας στον βωμό του ατομικού πλουτισμού.

Στους αντίποδες της γαλλικής αυτής χρήσης του όρου, απαντάται ωστόσο μια άλλη διαζόντως γερμανική χρήση. Αυτή είναι η ρομαντική ιδέα της «ατομικότητας» (Individualität), η ιδέα της ατομικής μοναδικότητας, πρωτοτυπίας και αυτοπραγμάτωσης –ό,τι οι ρομαντικοί αποκάλεσαν “Eigentümllichkeit”)– σε αντίθεση με τα ορθολογικά, οικουμενικά και ομοιόμορφα πρότυπα του Διαφωτισμού, τα οποία έβλεπαν ως «ποσοτικά», «αφαιρετικά», και επομένως στείρα. Οι ίδιοι οι ρομαντικοί δεν χρησιμοποιούσαν τον όρο “Individualismus”, όρος που έφτασε να αξιοποιηθεί με αυτή την έννοια από τη δεκαετία του 1840 και έπειτα, όταν ο γερμανός φιλελεύθερος Καρλ Μπρούγκεμαν αντιπαρέβαλε στο αρνητικό γαλλικό του νόημα, όπως εντοπιζόταν στον Λιστ, εκείνο ενός ευκαίσιου και ιδιούτως γερμανικού «απόλυτου» και «ολόψυχου» ατομικισμού, υποδηλώνοντας «την απίστευτη αυτοπεποίθηση του ατόμου που πασχίζει να αυτοχειραφετηθεί σε ζητήματα ηθικής και αλήθειας».⁴⁴

Έκτοτε, ο όρος σύντομα κατέληξε, σε αυτή την κατά κύριο λόγο γερμανική συνάφεια, συνώνυμος σχεδόν της ατομικότητας, που ανάγεται στα γραπτά των Βίλχελμ φον Χούμπολτ, Νοβάλις, Φρίντριχ Σλέγκελ και Φρίντριχ Σλάιερμαχερ. Έτσι, ο Γκέοργκ Ζίμελ αναφέρθηκε στον «νέο ατομικισμό» τον οποίο αντιδιέστειλε στον «ατομικισμό του δέκατου όγδοου αιώνα που αφορούσε ατομικοποιημένα και κατ’ ουσίαν αδιαφοροποίητα άτομα»: ο νέος, γερμανικός, ατομικισμός ήταν «ο ατομικισμός της διαφοράς, της εμβάθυνσης της ατομικότητας έως του σημείου της ασυγκρισιμότητας του ατόμου, στην όποια “καλείται” φύσει και δυνάμει». Το άτομο έγινε «αυτό το ιδιαίτερο, αναντικατάστατο, συγκεκριμένο άτομο» που «εκαλείτο ή επροορίζετο να πραγματώσει τη δική του πέραν οποιασδήποτε σύγκρισης εικόνα». Ο «νέος ατομικισμός», έγραφε ο Ζίμελ, «θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ποιοτικός, σε αντίθεση με τον ποσοτικό ατομικισμό του δέκατου όγδοου αιώνα. Ή θα μπορούσε να περιγραφεί ως ατομικισμός της μοναδικότητας (Einzigkeit) σε αντίθεση με εκείνον της μονότητας (Einzelheit). Σε κάθε περίπτωση, ο ρομαντισμός αποτέλεσε μάλλον το βασικό κανάλι μέσω του οποίου ο ατομικισμός εξέβαλε στη συνείδηση του δέκατου ένατου αιώνα. Ο Γκαίτε είχε

⁴³ Friedrich List, *The national system of political economy*, μτφρ. Sampson S. Lloyd, Longmans, Green and Co., Λονδίνο 1928 (1841).

⁴⁴ Karl Heinrich Brüggenmann, *Dr. List's nationales System der politischen Ökonomie*, W. Cornelius, Βερολίνο 1842. Παρατίθεται στο Richard Koebner, *ό.π.*, σ. 282.

παράσχει την καλλιτεχνική, και ο Σλάιερμαχερ τη μεταφυσική του βάση: ο ρομαντισμός προσέθεσε τη συναισθηματική, υπαρξιακή του θεμελίωση».⁴⁵

Η ιστορία της γερμανικής ιδέας περί ατομικότητας υπήρξε αξιοπρόσεκτη. Ενώ αρχικά ξεκίνησε ως λατρεία της ατομικής ιδιοφυΐας και πρωτοτυπίας –καλλιτεχνικά πρωτίστως χαρακτηριστικά– δίνοντας έμφαση στη σύγκρουση ατόμου-κοινωνίας, όπως και στις υπέρτατες αξίες της υποκειμενικότητας, της μοναχικότητας και της ενδοσκόπησης, κατόπιν ακολούθησε ποικίλους ατραπούς. Μία από αυτές οδήγησε στην άνευ εμποδίων αναζήτηση της εκκεντρικότητας, τον ωμότερο εγωισμό και τον κοινωνικό μηδενισμό. Αυτή η εξέλιξη προσέλαβε την πλέον ακραία μορφή της στη σκέψη του Μαξ Στίρνερ, του οποίου ο «ατομικισμός» κατέληξε σε ένα άηθες και αντιδιανοουμενιστικό όραμα ελεύθερα συνεργαζόμενων και αυτο-επιβαλλόμενων εγωιστών. Για τον Στίρνερ:

Εγώ, ο εγωιστής, δεν έχω στην καρδιά μου την ευημερία αυτής της «ανθρώπινης κοινωνίας». Δεν θυσιάζω τίποτε σε αυτήν, μόνο τη χρησιμοποιώ· για να μπορώ όμως να τη χρησιμοποιώ πλήρως, τη μετατρέπω σε ιδιοκτησία μου και δημιούργημά μου· δηλαδή, την εκμηδενίζω και σχηματίζω στη θέση της την *ένωση των εγωιστών*.⁴⁶

Ωστόσο, η ιδέα της ατομικότητας εξελίχθηκε κυρίως στην κατεύθυνση μιας χαρακτηριστικά γερμανικής *Weltanschauung*, ή αλλιώς κοσμοθεώρησης, μιας ολιστικής θέασης του (φυσικού και κοινωνικού) κόσμου, ευρισκόμενης σε θεμελιώδη σύγκρουση με την κατ' ουσίαν ανθρωπιστική και ορθολογιστική σκέψη που διακρίνει τον υπόλοιπο δυτικό πολιτισμό. Σε ένα δικαίως κλασικό δοκίμιο, ο Έρνστ Τρέλτς αντιπαρέβαλε τα δυο συστήματα σκέψης, το «δυτικοευρωπαϊκό» και το γερμανικό: από τη μια μεριά, «ένα αιώνιο, έλλογο και θεϊκά διατεταγμένο σύστημα Τάξης, εμπριέχον τόσο την ηθική όσο και το δίκαιο»: από την άλλη, «επιμέρους, ζώσες και διαρκώς ανανεούμενες ενσαρκώσεις ενός ιστορικά δημιουργικού Νου». Επομένως:

⁴⁵ Georg Simmel, "Individual and society in eighteenth- and nineteenth-century views of life: an example of philosophical sociology", στο *The sociology of Georg Simmel*, μτφρ.-επιμ.-εισ. Kurt H. Wolff, σ. 78-83, Free Press, Γκλένκοου, Ιλινόις 1950 (1917). Πρβλ. Lilian R. Furst, *Romanticism in perspective: a comparative study of aspects of the Romantic movements in England, France and Germany*, Macmillan Press, Λονδίνο 1969, μέρ. Α': Individualism (ελλ. έκδ.: *Η προοπτική του ρομαντισμού: μια συγκριτική μελέτη των ρομαντικών κινημάτων στην Αγγλία, τη Γαλλία και τη Γερμανία*, μτφρ. Κλειώ Σύρμα, πρόλ. Στέφανος Ροζάνης, Ψυχογιός, Αθήνα 2001, μέρ. Α': Ατομικισμός).

⁴⁶ Max Stirner, *The ego and its own: the case of the individual against authority*, μτφρ. Steven T. Byington, Benj. R. Tucker, Νέα Υόρκη 1907 (1844). Παρατίθεται στο George Woodcock, *Anarchism: a history of libertarian ideas and movements*, Penguin Books, Χάρμοντσγουερθ, Λονδίνο 1963, σ. 93 (ελλ. έκδ.: *Ο μοναδικός και η ιδιοκτησία του*, μτφρ.-εισ. Ζήσης Σαρίκας, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 194). Πρβλ. Victor Basch, *L'individualisme anarchiste: Max Stirner*, Félix Alcan, Παρίσι 1904.

Όσοι πιστεύουν σε έναν αιώνιο και θείο Νόμο της Φύσης, την Ισότητα του ανθρώπου και μια αίσθηση Ενότητας που διαπερνά το ανθρώπινο γένος, και οι οποίοι αναγνωρίζουν την ουσία της Ανθρωπότητας σε όλα αυτά, δεν μπορούν παρά να θεωρούν τη γερμανική σκέψη ως ένα περίεργο αμάλγαμα μυστικισμού και βαρβαρότητας. Όσοι δέχονται την αντίθετη άποψη –όσοι βλέπουν στην ιστορία μια αεικίνητη ροή, από την οποία ξεπηδούν εκπληκτικές ατομικότητες, και που συνεχώς διαμορφώνει ξεχωριστές δομές στη βάση ενός αενάως ανανεούμενου νόμου– τείνουν να θεωρήσουν τον δυτικοευρωπαϊκό κόσμο ιδεών ως έναν κόσμο ψυχρού ορθολογισμού και εξισωτικού ατομισμού, έναν κόσμο ρηχότητας και φαρισαϊσμού.⁴⁷

Ο Φρίντριχ Μάινεκε συνόψισε τη διανοητική επανάσταση που θεώρησε ότι ο ρομαντισμός επέφερε στον δυτικό πολιτισμό με τον ακόλουθο τρόπο:

Από αυτόν τον εμβαθυνόμενο ατομικισμό της μοναδικότητας, προέβαλε εφεξής παντού στη Γερμανία, σε αρκετές διαφορετικές μορφές, μια νέα και πιο ένζωη εικόνα για το κράτος, όπως και μια νέα εικόνα για τον κόσμο. Ολόκληρος ο κόσμος εμφανιζόταν πλέον έμπλεος ατομικότητας, με την καθεμία από αυτές, είτε προσωπική είτε υπερπροσωπική, να καθοδηγείται από τη δική της χαρακτηριστική αρχή ζωής, και με τη Φύση και την Ιστορία να συνιστούν ό,τι ο Φρίντριχ Σλέγκελ αποκάλεσε «άβυσσο ατομικότητας» [...] Η πανταχού παρούσα ατομικότητα, η ομοουσιότητα νου και φύσης, και μέσω αυτής της ομοουσιότητας ένας αδιόρατος αλλά ισχυρός δεσμός που ενοποιεί την κατά τα άλλα απεριόριστη ποικιλομορφία και αφθονία των ατομικών φαινομένων – αυτές ήταν οι νέες και συγκλονιστικές ιδέες που ξεπρόβαλαν τώρα στη Γερμανία σε τόσες πολλές διαφορετικές εκδοχές.⁴⁸

Εν προκειμένω, ο προσωπικός «ατομικισμός» των πρώιμων ρομαντικών ταχύτατα μετασηματίστηκε σε μια οργανική και εθνικιστική θεωρία της κοινότητας –με την καθεμία κοινότητα να είναι μοναδική και αυτάρκης–, θεωρία συμφωνά με την οποία, όπως έχει ισχυριστεί ένας πρόσφατος μελετητής, το άτομο «επέπρωτο να συγχωνευθεί και να συμφурθεί με τη φύση και τον Λαό» έτσι ώστε «να καταφέρει να πραγματώσει την αυτοέκφρασή του και την ατομικότητά του».⁴⁹ Επιπλέον, η ιδιότητα της ατομικότητας δεν αποδιδόταν πλέον απλώς στα πρόσωπα, αλλά και σε υπερπροσωπικές δυνάμεις, ειδικότερα στο έθνος ή το κράτος. Ο Μάινεκε απέδωσε γλαφυρά αυτόν τον μετασηματισμό:

⁴⁷ Ernst Troeltsch, "The ideas of natural law and humanity in world politics", στο Otto Gierke, *Natural law and the theory of society, 1500-1800*, μτφρ.-εισ. Ernest Barker, Beacon, Βοστώνη 1957 (1922), σ. 204.

⁴⁸ Friedrich Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte* (1924), στο *Werke*, τόμ. 1, του Walther Hofer επιμ., Oldenbourg, Μόναχο 1957, σ. 425.

⁴⁹ George L. Mosse, *The crisis of German ideology: intellectual origins of the Third Reich*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 1966, σ. 15. Πρβλ. την προσπάθεια του Μανχάιμ να ερμηνεύσει τη συντηρητική τροπή που έλαβε ο ρομαντισμός στου ίδιου, "Conservative thought", ό.π.

Αυτή η νέα αίσθηση του τι συνιστούσε το ατομικό έμοιαζε με μια φωτιά ικανή να καταβροχθίσει, όχι μεμιάς, αλλά σταδιακά, κάθε πτυχή της ζωής. Αρχικά, κατέκαψε μόνο τα πλέον λεπτά και εύφλεκτα υλικά – την υποκειμενική ζωή του ατόμου, τον κόσμο της τέχνης και της ποίησης· αλλά στη συνέχεια έφθασε να καταβροχθίσει βαρύτερα υλικά, προπαντός το κράτος.⁵⁰

Η ίδια αυτή μετάβαση από την ατομικότητα του ανθρώπου σε εκείνη του έθνους ή του κράτους συντελείται σε πλειάδα γερμανών στοχαστών του πρώιμου δέκατου ένατου αιώνα – ειδικά, στους Φίχτε, Σέλιγκ, Σλάιερμαχερ, ακόμα και, υπό μια έννοια, στον Χέγκελ. Κράτος και κοινωνία δεν γίνονταν πλέον αντιληπτά ως ορθολογικές κατασκευές, προϊόντα συμβολαιακών ρυθμίσεων αναμεταξύ ατόμων στη λογική του Διαφωτισμού· συνιστούν «υπερπροσωπικές δημιουργικές δυνάμεις, οι οποίες, από το υλικό συγκεκριμένων ατόμων, συγκροτούν ενίοτε ένα πνευματικό Όλον, στη βάση του οποίου προχωρούν ενίοτε στη δημιουργία των ειδικών πολιτικών και κοινωνικών θεσμών που εκφράζουν και ενσαρκώνουν τη σπουδαιότητά του».⁵¹ Όπως έγραψε ο Ζίμελ, «ο ολικός οργανισμός» της κοινωνίας «υπερίπταται, σαν να λέμε, σε μια θέση αρκετά υπεράνω [των ατόμων]» και, ακολούθως, «αυτός ο ατομικισμός, που εγκλωβίζει την ελευθερία σε μια καθαρά ενδοστρεφή διάσταση, εύκολα προσλαμβάνει μια αντιφιλελεύθερη χροιά»· συνιστά «την απόλυτη αντίθεση στον ατομικισμό του δέκατου όγδοου αιώνα που ... δεν μπορούσε καν να διανοηθεί την ιδέα μιας συλλογικότητας ως έναν οργανισμό που ενοποιεί ετερογενή στοιχεία».⁵²

Ενώ η ιδιότυπα γαλλική έννοια του «ατομικισμού» είναι αρνητική, σηματοδοτώντας την ατομική απομόνωση και την κοινωνική διάλυση, η ιδιότυπα γερμανική έννοια είναι επομένως θετική, σηματοδοτώντας την ατομική αυτοπραγμάτωση και (με την εξαίρεση των πρωιμότερων ρομαντικών) την οργανική ενότητα ατόμου και κοινωνίας. Αυτή η διάκριση αποδόθηκε με ιδιαίτερη ζωντάνια από τον Τόμας Μαν, σε ένα απόσπασμα γραμμένο στο τελείωμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, στο οποίο υποστηρίζει ότι ο γερμανικός βίος συμφιλιώνει το άτομο με την κοινωνία, την ελευθερία με τη δέσμευση:

Αποτελεί αποκλειστικότητα του γερμανικού ατομικισμού η απόλυτη συμβατότητά του με τον ηθικό σοσιαλισμό, ο οποίος αποκαλείται «κρατικός σοσιαλισμός», ο οποίος ωστόσο διαφέρει τα μέγιστα από τη φιλοσοφία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και τον Μαρξισμό. Γιατί είναι μονάχα ο ατομικισμός του Διαφωτισμού, ο φιλελεύθερος ατομικισμός της Δύσης, ο οποίος είναι ασύμβατος με την κοινωνική αρχή.

⁵⁰ Friedrich Meinecke, *ό.π.*, σ. 426.

⁵¹ Ernst Troeltsch, *ό.π.*, σ. 210-211.

⁵² Georg Simmel, *ό.π.*, σ. 82.

Η γερμανική εκδοχή, θεωρούσε ο Μαν, «εμπεριέχει την ελευθερία του ατόμου». Η «απόρριψη του ατομικιστικού Διαφωτισμού δεν ισοδυναμεί με απαίτηση καταποντισμού του ατόμου στην κοινωνία και το κράτος»: η γερμανική θεωρία της οργανικής κοινότητας προστάτευε την ελευθερία, ενώ οι ιδέες που αντλούσαν από τον Διαφωτισμό (ανάμεσα στις οποίες ο Μαν συμπεριελάμβανε τον Μαρξισμό) κατέληγαν στον Ιακωβινισμό, τον κρατικό απολυταρχισμό και την πολιτική τυραννία. «Ο οργανισμός» αποτελεί έναν όρο που «καταφάσκει τη ζωή», εφόσον «ένας οργανισμός υπερβαίνει το άθροισμα των μερών του, και αυτό το “υπέρ” είναι το πνεύμα του, είναι η ζωή του».⁵³ Εδώ, μπορεί κάποιος να διαπιστώσει ότι ο ατομικισμός δεν θέτει σε κίνδυνο την κοινωνική αλληλεγγύη, όπως νομίζουν οι Γάλλοι· συνιστά την υπέρτατη της πραγμάτωση.

Μπούρκχαρτ

Μια εντυπωσιακή και επιδραστική σύνθεση των γαλλικών και γερμανικών εννοιών του «ατομικισμού» μπορεί να εντοπιστεί (αρκούντως εύλογα) στο έργο του ελβετού ιστορικού, Γιάκομπ Μπούρκχαρτ. Μια κεντρική θεματική του έργου του, *Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*,⁵⁴ ήταν η ανάπτυξη του «ατομικισμού». Συνοψίζοντας τα «βασικά γνώρισμα του Ιταλού εκείνης της εποχής», ο Μπούρκχαρτ υποστήριξε ότι «το μεγαλύτερο του μειονέκτημα ... συνιστούσε ταυτόχρονα προϋπόθεση του μεγαλείου του, δηλαδή, ο υπερβάλλων ατομικισμός».⁵⁵ Το δεύτερο μέρος του βιβλίου τιτλοφορείται «Ανάπτυξη του Ατόμου», με τον Μπούρκχαρτ, σε γενικές γραμμές, να αντιμετωπίζει τους Ιταλούς της Αναγέννησης ως αν να «έχουν αναδυθεί από την ημισυνειδητή ζωή της φυλής και να έχουν αυτοκαταστεί άτομα».⁵⁶

Σχηματικά, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η μπουρκχαρτιανή έννοια του «ατομικισμού» συνδυάζει την ιδέα της επιθετικής αυτο-επιβολής των ατόμων που έχουν χειραφετηθεί από ένα εξωτερικά παραδεδομένο πλαίσιο αυθεντίας (όπως απαντάται στον Λουί Μπλαν) και εκείνης της απόσυρσης των ατόμων από την κοινωνία στην ιδιωτική τους σφαίρα (όπως απαντάται στον Τοκβίλ) με την πρώιμη ρομαντική ιδέα, εκπεφρασμένη με τον πλέον διαυγή τρόπο από τον Χούμπολτ, της πλήρους και αρμονικής ανάπτυξης της ατομικής προσωπικότητας, ιδωμένης ως ουσία της ανθρωπότητας και ως προϋπόθεση για την υψηλότερη πολιτισμική της εκλέπτυνση. Ο αναγεννησιακός Ιταλός υπήρξε για τον Μπούρκχαρτ «ο

⁵³ Thomas Mann, *Betrachtungen eines Unpolitischen*, Fischer, Βερολίνο 1918, σ. 267 (ελλ. έκδ.: *Στοχασμοί ενός απολιτικού*, μτφρ. Μαντώ Πουλή, Ίνδικτος, Αθήνα 2002).

⁵⁴ Jacob Burckhardt, *The civilization of the Renaissance in Italy: an essay*, μτφρ. S. G. C. Middlemore, Phaidon, Λονδίνο 1955 (1860) (ελλ. έκδ.: *Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*, μτφρ. Μαρία Τοπάλη, Νεφέλη, Αθήνα 1997). Πρβλ. Richard Koebner, *ό.π.*

⁵⁵ *Ο.π.*, σ. 279 (ελλ. έκδ.: σ. 315).

⁵⁶ *Ο.π.*, σ. 200 (ελλ. έκδ.: σ. 229).

πρωτόκοκος από τους γιους της νεότερης Ευρώπης»⁵⁷ χάρη στην αυτονομία της ηθικής του, την καλλιέργεια της ιδιωτικότητάς του και την ατομικότητα του χαρακτήρα του. «Το άτομο», έγραφε ο Μπούρκχαρτ:

αρχικά αποτινάζει ενδόμυχα την αυθεντία ενός Κράτους που, στην πραγματικότητα, τις περισσότερες φορές είναι τυραννικό και αυθαίρετο, και ό,τι πλέον στοχάζεται και πράττει χαρακτηρίζεται, δικαίως ή αδικώς, προδοσία. Η θέα του επηρμένου εγωισμού στο πρόσωπο των άλλων τον σπρώχνει να υπερασπιστεί το δίκιο του με τα ίδια του τα μπράτσα [...] Κόντρα σε αδιαμφισβήτητα δεδομένα, σε νόμους και σε παντοειδείς περιορισμούς, διατηρεί την αίσθηση της αυτεξουσιότητάς του, και σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση λαμβάνει τις αποφάσεις του αυτόνομα, ανάλογα με το εάν η τιμή ή το συμφέρον, το πάθος ή ο υπολογισμός, η εκδίκηση ή η υπαναχώρηση, υπερισχύουν μέσα του.⁵⁸

Αναφορικά με την ιδιωτικότητα, ο Μπούρκχαρτ έγραψε για «τις διαφορετικές τάσεις και εκφάνσεις του ιδιωτικού βίου [...] που αναπτυσσόταν με απίστευτη δυναμική και σε απεριόριστη ποικιλία», παραπέμποντας στον «Άνιολο Παντολφίνι († 1446), του οποίου το έργο στην οικιακή οικονομία αποτελεί το πρώτο πλήρες πρόγραμμα ενός εκλεπτυσμένου ιδιωτικού βίου». «Ο απολιτικός ιδιώτης», ισχυρίστηκε, «επιδιδόμενος εν μέρει σε υψηλές αναζητήσεις και εν μέρει σε ερασιτεχνικές ασχολίες, φαίνεται να πρωτοσυγκροτήθηκε ολοκληρωμένα σε εκείνες τις δεσποτείες του δέκατου τέταρτου αιώνα».⁵⁹ Τελικά, ανακάλυψε μια «ώθηση προς την ευγενέστερη ατομική εξέλιξη», παρατηρώντας ότι στην Ιταλία της εκπνοής του δέκατου τρίτου αιώνα συντελείται «μια έκρηξη εξατομίκευσης, με την ατομικότητα να απενοχοποιείται και χιλιάδες προσωπικότητες να προβάλλουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους». Ο Δάντης, «χάρη στην πλούσια ατομικότητα που εξέπεμψε», υπήρξε «ο πλέον ιταλόφωνος κήρυκας της εποχής του»: το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου του Μπούρκχαρτ περιστρέφεται γύρω από «αυτή την εκδίπλωση του μεγαλείου της ανθρώπινης φύσης στις τέχνες και τα γράμματα». Ένα κοφτερό και πεπειραμένο μάτι θα μπορούσε να ανιχνεύσει

τον αυξανόμενο αριθμό ολοκληρωμένων προσωπικοτήτων κατά τη διάρκεια του δέκατου πέμπτου αιώνα. Δεν μπορούμε να πούμε με ευκολία εάν όλοι αυτοί είχαν προηγουμένως ορίσει ως συνειδητό τους στόχο την αρμονική ανάπτυξη της πνευματικής και υλικής τους ύπαρξης, μολονότι αρκετοί τον εκπλήρωσαν, στον βαθμό προφανώς που επιτρέπει η ανθρώπινη ατέλεια.⁶⁰

Αξίζει να προστεθεί ότι για τον Μπούρκχαρτ αυτή η ανάδυση του ατομικισμού δεν υπήρξε, όπως και για αρκετούς άλλους φιλόσοφους της ιστορίας, τυχαίο

⁵⁷ Ο.π., σ. 80 (ελλ. έκδ.: σ. 99).

⁵⁸ Ο.π., σ. 279 (ελλ. έκδ.: σ. 315).

⁵⁹ Ο.π., σ. 82-83 (ελλ. έκδ.: σ. 100-101).

⁶⁰ Ο.π., σ. 81-84 (ελλ. έκδ.: σ. 99-102).

γεγονός αλλά μια «ιστορική αναγκαιότητα». Μεταδιδόμενος μέσω της ιταλικής κουλτούρας και διαποτίζοντας τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά έθνη, ο ατομικισμός

διαμόρφωσε έκτοτε την ιδανικότερη ατμόσφαιρα εντός της οποίας ανασαίνουν. Καθαυτός δεν είναι ούτε καλός ούτε κακός, αλλά αναγκαίος: χάρη σε αυτόν έχει διαμορφωθεί ένα μοντέρνο κριτήριο για το καλό και το κακό –μια αίσθηση ηθικής ευθύνης– που διαφέρει ολότελα από ό,τι γνώρισε ο μεσαίωνας.⁶¹

Αμερική

Ήταν στις Ηνωμένες Πολιτείες όπου ο «ατομικισμός» κατά κύριο λόγο έφθασε να εξυμνεί τον κεφαλαιοκρατισμό και τη φιλελεύθερη δημοκρατία. Εξελίχθηκε σε όρο-κλειδί εμβληματικής σημασίας, εκφράζοντας όλα όσα είχαν κατά καιρούς υπονοηθεί στη φιλοσοφία των φυσικών δικαιωμάτων, την πίστη στην ελεύθερη επιχειρηματικότητα και το Αμερικανικό Όνειρο. Στην πραγματικότητα, εξέφρασε τα υψηλά ιδανικά της Αμερικής του δέκατου ένατου και του πρώιμου εικοστού αιώνα (και στην πραγματικότητα συνεχίζει να διαδραματίζει κρίσιμο ιδεολογικό ρόλο), προωθώντας ένα σύνολο οικουμενικών αξιώσεων που θεωρούνται ασύμβατες με τις παράλληλες αξιώσεις του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού στον Παλαιό Κόσμο. Δεν παρέπεμπε ούτε στις πηγές της κοινωνικής αποσάθρωσης ή την επώδυνη μετάβαση σε μια μελλοντική αρμονική κοινωνική τάξη ούτε στην καλλιέργεια της μοναδικότητας ή του οργανικού κοινοτικού πνεύματος, αλλά αντιθέτως στην παρούσα ή επικείμενη πραγμάτωση του απώτατου σταδίου της ανθρωπίνης προόδου στο πλαίσιο μιας αυθορμήτως συνεκτικής κοινωνίας ίσων ατομικών δικαιωμάτων, περιορισμένης κυβέρνησης, *λεσέ φερ*, φυσικής δικαιοσύνης και ίσων ευκαιριών, όπως και ατομικής ελευθερίας, ηθικής εξέλιξης και αξιοπρέπειας. Όπως είναι φυσικό, έφερε ευρέως αποκλίνουσες συνδηλώσεις ανάλογα με τα εκάστοτε συμφραζόμενα και τις διάφορες ιστορικές περιόδους.

Εισήχθη, με την αρνητική γαλλική του έννοια, μέσω των γραπτών διάφορων ευρωπαϊών, ανάμεσα στους οποίους των σοσιαλιστών, όπως επίσης του Τοκβίλ, του Λιστ και του σενσιμονιστή Μισέλ Σεβαλιέ, του οποίου *Οι επιστολές για τη Βόρεια Αμερική* (1836) αντιπαρέβαλαν τον αναρχικό ατομικισμό των Γιάνκιδων με τους πιο κοινωνιοστραφείς και οργανώσιμους Γάλλους. Από το 1839 κιόλας, ένα άρθρο στη *Δημοκρατική Επιθεώρηση* προσέδιδε στον ατομικισμό θετικό νόημα, ταυτίζοντάς τον με εθνικές αξίες και ιδεώδη ιδωμένα σε εξελικτική και οικουμενική προοπτική. Η πορεία του πολιτισμού

⁶¹ Ο.π., σ. 279 (ελλ. έκδ.: σ. 316).

είναι η εξέλιξη του ανθρώπου από μια κατάσταση άγριου ατομικισμού σε εκείνη ενός ατομικισμού πιο ευγενούς, ηθικού και εκλεπτυσμένου [...] Η τελευταία βαθμίδα του πολιτισμού, που είναι η δημοκρατική, επτετεύχθη μόνιμα για πρώτη φορά σε αυτήν εδώ τη χώρα [...] Το ιδιόμορφο καθήκον αυτής της χώρας είναι να σηματοδοτήσει και να ενσαρκώσει έναν πολιτισμό στον οποίο τα δικαιώματα, η ελευθερία, και η πνευματική και ηθική πρόοδος των ατόμων, να αποτελέσουν τον ύψιστο στόχο όλων των κοινωνικών περιορισμών και νόμων.⁶²

Αυτή η απότομη μεταστροφή στην αξιολογική σημασία του όρου αποδίδεται με γλαφυρό τρόπο σε έναν από τους πρωιμότερους αμερικανικούς σχολιασμούς της *Δημοκρατίας στην Αμερική* του Τοκβίλ από έναν υπερβατιστή συγγραφέα στην *Τριμηνιαία Επιθεώρηση της Βοστώνης*. Ο συγγραφέας, ανακριβώς αλλά χαρακτηριστικά, ερμήνευσε την τοκβιλιανή ιδέα περί ατομικισμού ως «τη βαθιά εκείνη πίστη στον εαυτό, ή τη στήριξη κάποιου στις δικούς του κόπους και πόρους» και ως «τον αγώνα όλων των πολιτών μας για τις δικές τους περιουσίες και διακρίσεις, και την αντίστοιχη περιφρόνησή τους για τα κληρονομημένα αξιώματα». «Ο “ατομικισμός”», συνέχιζε, «έχει τους αμετάβλητους νόμους του, οι οποίοι εάν αφεθούν να λειτουργήσουν ανεμπόδιστα [...] θα κυριαρχήσουν τελικά στην ανθρωπότητα, και θα αναδείξουν όλες τις θαυμαστές εκφάνσεις της πρωταρχικής και αιώνιας τάξης· εκείνης της τάξης που ενυπάρχει στον άνθρωπο, και μόνο αυτή τον αναζωογονεί και τον συντηρεί».⁶³

Ο «ατομικισμός» είχε, από το τέλος του Εμφύλιου Πολέμου, αποκτήσει μια σημαντική θέση στο λεξιλόγιο της αμερικανικής ιδεολογίας. Στην πραγματικότητα, ακόμα και όσοι επέκριναν την αμερικανική κοινωνία, από τους υπερβατιστές της Νέας Αγγλίας έως τους υπέρμαχους του Ενιαίου Φόρου και τους Λαϊκιστές, το έπρατταν συνήθως στο όνομα του ατομικισμού. Ο όρος απέκτησε διαφορετικές νοηματικές στρώσεις υπό τις διαδοχικές επιρροές του Πουριτανισμού της Νέας Αγγλίας, της τζεφερσονίας παράδοσης και της φιλοσοφίας των φυσικών δικαιωμάτων· του Ουνιταριανισμού, του Υπερβατισμού και του Ευαγγελισμού· της ανάγκης του Βορρά να θωρακιστεί ιδεολογικά έναντι της πρόκλησης του Νότου· των εξαιρετικά δημοφιλών εξελικτικών και *λεσέ φερ* ιδεών του Χέρμπερτ Σπενσερ και της ανάπτυξης του Κοινωνικού Δαρβινισμού· και της μόνιμης και συνεχούς πίεσης εναλλακτικών, ευρωγενών ιδεολογιών. Η διαδρομή αυτής της εξέλιξης έχει επιτυχώς ιχνογραφηθεί στο έργο του Γιεχοσοούα Αριέλι *Ατομικισμός και εθνικισμός στην αμερικανική ιδεολογία*,⁶⁴ στο οποίο δικαίως αντιμετωπίζεται η αμερικανική

⁶² Ανώνυμος, “The course of civilization”, *The United States Magazine and Democratic Review* 6(21), σ. 208 κ.εξ., 211, 1839. Παρατίθεται στο Yehoshua Arieli, *ό.π.*, σ. 191-192.

⁶³ Ανώνυμος, “Catholicism,” *The Boston Quarterly Review* 4(15), σ. 320 κ.εξ., 1841. Παρατίθεται στο Yehoshua Arieli, *ό.π.*

⁶⁴ Βλέπε υποσημείωση 23.

εκδοχή του «ατομικισμού» ως σύμβολο εθνικού προσδιορισμού. Όπως συμπεραίνει ο Αριέλι:

Ο ατομικισμός παρείχε στο έθνος ένα σχήμα εκλογίκευσης των χαρακτηριστικών στάσεων, των προσδοκιών και των προτύπων συμπεριφοράς του. Ενέτασσε το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον στην προοπτική της ενότητας και της προόδου. Ερμήνευε την ιδιάζουσα κοινωνική και πολιτική οργάνωση του έθνους –ενότητα παρόλη την ετερογένεια– και παρέπεμπε σε ένα ιδεώδες κοινωνικής οργάνωσης εναρμονισμένο με την αμερικανική εμπειρία. Προπαντός, ο ατομικισμός εξέφραζε τον οικουμενισμό και τον ιδεαλισμό που προσδιόριζαν περισσότερο από οτιδήποτε άλλο την εθνική συνείδηση. Αυτή η ιδέα εξελίχθηκε σε αντιπαράθεση με τον σοσιαλισμό, τον οικουμενικό και μεσσιανικό χαρακτήρα του οποίου συμεριζόταν.⁶⁵

Μπορεί, πράγματι, να υποστηριχθεί ότι η απουσία μιας πραγματικής σοσιαλιστικής παράδοσης στην Αμερική αποτελεί εν μέρει απότοκο της ευρύτατης διάδοσης της ατομικιστικής ιδεολογίας.

Σίγουρα, μια εξέταση των ποικίλων αμερικανικών χρήσεων του όρου αποκαλύπτει ένα αρκετά ιδιότυπο εύρος συνδηλώσεων. Για τον Έμερσον, αναλογιζόμενος την αποτυχία της Φάρμας Μπρουκ, «ο ατομικισμός», στον οποίο προσέδιδε ανώτερο ηθικό και θρησκευτικό περιεχόμενο, δεν «εφαρμόστηκε ποτέ».⁶⁶ συνιστούσε την οδό προς την τελείωση – μια αυθόρμητη κοινωνική τάξη αυτοπροσδιοριζόμενων, αυτάρκων και πλήρως αναπτυγμένων ατόμων. «Η ένωση», έγραφε, «τότε μόνο τελειούται όταν όλα τα μέλη βρίσκονται απομονωμένα. [...] Κάθε άνθρωπος, εάν αποπειραθεί να προσδεθεί σε άλλους, θα καταλήξει από όλες τις πλευρές στριμωγμένος και μειωμένος. [...] Η τέλεια ένωση προϋποθέτει τον αληθινό ατομικισμό».⁶⁷ Η κοινωνία έτεινε προς μια ηθικά ανώτερη εθελοντική κοινωνική τάξη, μια «ελεύθερη και δίκαιη πολιτεία», στην οποία «η ιδιοκτησία ρέει με ορμή από τον ακαμάτη και τον ανόητο στον εργατικό, τον θαρραλέο και τον επίμονο».⁶⁸ Για τον ιστορικό Τζον Ουίλιαμ Ντρέιπερ, γράφοντας αμέσως μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο, προς εξύμνηση του κοινωνικού συστήματος του Βορρά:

ο πληθυσμός του βρισκόταν σε κατάσταση ακατάπαυστης δραστηριότητας· υπήρχε αναβρασμός σε υλικό και πνευματικό επίπεδο. Μεγαλοπρεπείς πόλεις ανεγείρονταν στους τέσσερις ορίζοντες· η ύπαιθρος τεμνόταν από κανάλια, σιδηρόδρομους, τηλεγράφους· [...] Τραπεζικές, κατασκευαστικές και

⁶⁵ Ο.π., σ. 345-346.

⁶⁶ Ralph Waldo Emerson, *Journals of Ralph Waldo Emerson, 1845-1848*, τόμ. 7, των Edward Waldo Emerson & Waldo Emerson Forbes επιμ., Houghton, Βοστώνη 1912 (1846), σ. 322-323.

⁶⁷ Ralph Waldo Emerson, "New England reformers", στο *The complete writings of Ralph Waldo Emerson*, τόμ. 1, Wise & Co., Νέα Υόρκη 1929 (1844), σ. 317-318.

⁶⁸ "Wealth" (1860), ό.π., σ. 551.

εμπορικές εταιρίες συγκέντρωναν συχνά κεφάλαια αρκετών εκατομμυρίων. Υπήρχαν όλων των ειδών οι ενώσεις για θρησκευτικούς, φιλανθρωπικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς. Οι εκκλησίες, τα νοσοκομεία και τα σχολεία αφθονούσαν. Το εξωτερικό εμπόριο άγγιζε πλέον το επίπεδο των ισχυρότερων ευρωπαϊκών εθνών. Αυτό το υπέροχο θέαμα κοινωνικής ανάπτυξης ήταν προϊόν του ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟΥ, που λειτουργούσε σε ένα άνευ περιορισμών θέατρο δράσης. Καθένας επιδίωκε να πετύχει ό,τι μπορούσε για τον εαυτό του.⁶⁹

Ο Ουόλτ Ουίτμαν, εξυμνώντας εξίσου το δημοκρατικό σύστημα του Βορρά, θεωρούσε ότι ενσάρκωνε την προοδευτική δύναμη της σύγχρονης ιστορίας – «τη μοναδικότητα του ανθρώπου, τον ατομικισμό»,⁷⁰ συμφιλιώνοντας την ελευθερία με την κοινωνική δικαιοσύνη.

Στα χέρια κοινωνικών δαρβινιστών, όπως του Ουίλιαμ Γκράχαμ Σάμνερ, ο «ατομικισμός» προσέλαβε μια σκληρότερη και μακράν λιγότερο ιδεαλιστική χροιά. Ο Σάμνερ, ο οποίος υποστήριζε ότι «η ελευθερία, η ανισότητα και η επιβίωση του ισχυρότερου ... ωθούν την κοινωνία προς τα εμπρός και πριμοδοτούν τα καλύτερά της μέλη»,⁷¹ παρείχε επιστημονική υποτίθεται δικαιολόγηση για μια ανελέητα ανταγωνιστική κοινωνία όπου το άτομο «έχει όλο το πεδίο ελεύθερο να πραγματοποιήσει τον εσώτερό του εαυτό. Αυτός είναι ο ατομικισμός και ο ατομισμός».⁷² Σε αυτό το πλαίσιο, η επιρροή των ιδεών του Χέρμπερτ Σπένσερ ως δικαίωση της αχαλίνωτης αντιπαλότητας στην οικονομία και των αδίστακτων δοσοληψιών στην πολιτική υπήρξε τεράστια· θεωρούμενος ο ίδιος ευρέως ως «το απαστράπτον φως της εξέλιξης και του ατομικισμού».⁷³ Αυτές οι ιδέες μετεξελίχθηκαν σε μια ιδεολογία ιδιωτικής επιχειρηματικότητας και *λεσέ φερ*, η οποία προϋπέθετε την απόλυτη ισότητα ευκαιριών και την εξασφάλιση της δημόσιας ευημερίας μέσω του ιδιωτικού πλουτισμού. Ο εξεταζόμενος όρος χρησιμοποιήθηκε με αυτή την έννοια από τον Άντριου Κάρνεγκι, και από τον Χένρι Κλουζ, συγγραφέα του έργου *Η οπτική της Γουόλ Στριτ* (1900), που έκανε λόγο για «εκείνο το σύστημα Ατομικισμού που διαφυλάττει, προστατεύει και ενθαρρύνει τον ανταγωνισμό», του οποίου το πνεύμα είναι «το Αμερικανικό Πνεύμα, η αγάπη για την ελευθερία, η αγάπη για την ελεύθερη εργασία, η ελεύθερη και απρόσκοπτη δράση ...».⁷⁴ Αξιοποιήθηκε με θετικό πνεύμα και από τους

⁶⁹ John William Draper, *History of the American Civil War*, τόμ. 1, Harper & Brothers, Νέα Υόρκη 1868, σ. 207-208.

⁷⁰ Walt Whitman, "Democratic vistas", στο *Complete prose works*, τόμ. 2, David McKay, Φιλαδέλφεια 1892 (1871), σ. 213.

⁷¹ Παρατίθεται στο Richard Hofstadter, *Social Darwinism in American thought*, G. Braziller, Νέα Υόρκη 1959, σ. 51. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το θέμα βλέπε ειδικά το 3ο κεφ.

⁷² William Graham Sumner, *Earth-hunger and other essays*, επιμ. Albert Galloway Keller, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1913, σ. 127-128.

⁷³ John R. Commons, παρατίθεται στο Richard Hofstadter, *ό.π.*, σ. 34.

⁷⁴ Henry Clews, *Individualism versus socialism*, χ.ε., Νέα Υόρκη 1907, σ. 1-3.

Θεόδωρο Ρούζβελτ, Γούντροου Ουίλσον και Ουίλιαμ Τζένινγκς Μπράιαν. Παρ' όλες τις αντίρροπες τάσεις σε αυτό το «Ευαγγέλιο του Πλούτου» και το «Ευαγγέλιο της Επιτυχίας», ο όρος συνέχισε να τυγχάνει ευρείας αποδοχής έως την προσωρινή του έκλειψη κατά τη διάρκεια της Ύφεσης και του Νιου Ντιλ. Ήταν το 1928, όταν ο Χέρμπερτ Χούβερ εκφώνησε την περίφημη προεκλογική του ομιλία με θέμα το «αμερικανικό σύστημα άγριου ατομικισμού»· ωστόσο, ο όρος έχει επανακτήσει τη δημοφιλία του, όπως φαίνεται από τις πωλήσεις των έργων της σύγχρονης μυθιστοριογράφου-φιλόσοφου, Άιν Ραντ, στην κατεύθυνση της υπεράσπισης «του λόγου, του ατομικισμού και του κεφαλαιοκρατισμού».

Εν ολίγοις, αναφορικά με την αμερικανική αντίληψη περί «ατομικισμού», ο Τζέιμς Μπράις είχε δίκιο όταν παρατηρούσε, ότι καθόλη την ιστορία τους, «ο ατομικισμός, η αγάπη για το επιχειρείν και η περηφάνια για την ατομική ελευθερία, έχουν εκληφθεί από τους Αμερικανούς όχι απλώς ως τα πλέον ευγενή αλλά και ως τα πλέον ιδιόμορφα και αποκλειστικά χαρακτηριστικά τους».⁷⁵

Αγγλία

Στην Αγγλία, ο όρος διαδραμάτισε έναν υποδεέστερο ρόλο, ως χαρακτηρισμός για τους θρησκευτικούς μη κομφορμιστές, για τις αυθεντικές αξίες των αυτάρκων Άγγλων, ειδικά όσων ανήκαν στις μεσαίες τάξεις του δέκατου ένατου αιώνα, και για τα κοινά γνωρίσματα των διάφορων τάσεων του αγγλικού φιλελευθερισμού. Γαλλικές και γερμανικές επιρροές μπορούν βεβαίως επίσης να εντοπιστούν. Πρωτοχρησιμοποιήθηκε στη μετάφραση της *Δημοκρατίας στην Αμερική* του Τοκβίλ το 1840 από τον Χένρι Ριβ. Ο όρος χρησιμοποιούνταν επίσης με τη γαλλική απαξιωτική του έννοια από μια πλειάδα στοχαστών, ιδίως όμως σοσιαλιστών, για να περιγραφούν τα δεινά του κεφαλαιοκρατικού ανταγωνισμού. Έτσι, ο Ρόμπερτ Όουεν, επεξηγώντας τα συνεργατικά σοσιαλιστικά του ιδεώδη, ισχυριζόταν ότι «προκειμένου να επιτευχθούν αυτές οι αλλαγές θα πρέπει να υπάρξει ... μια νέα οργάνωση της κοινωνίας, στη βάση της *ποθητής ένωσης* και όχι του *απεχθούς ατομικισμού* ...»,⁷⁶ ενώ ο Τζον Στιούαρτ Μιλ (που ήταν έντονα επηρεασμένος από τους σενσιμονιστές) υποστήριζε ότι «η ηθική εναντίωση στον ανταγωνισμό, ως αντιπαράθεση όλων έναντι όλων, εξασφαλίζοντας το όφελος κάποιου επί ζημία τρίτων, εξαναγκάζοντας όλους όσοι δεν έχουν τίποτα να κερδίσουν αλλά ούτε και να χάσουν να ζουν εν μέσω θηρίων, σε καμία περίπτωση δεν αξίζει της απαξίωσης που τρέφουν για αυτήν ορισμένοι από τους αντίπαλους του σοσιαλισμού. [...] Ο σοσιαλισμός, όσο επιτίθεται στον σημερινό

⁷⁵ James Bryce, *The American Commonwealth*, τόμ. 2, MacMillan, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 1889, σ. 406-407. Για μια σύγχρονη υπερασπιστική γραμμή υπέρ του αντικομφορμισμού και της ιδιωτικότητας έναντι του «ομαδισμού», βλέπε David Riesman, *Individualism reconsidered and other essays*, The Free Press, Γκλένκοου, Ιλινόις 1954.

ατομικισμό, κερδίζει με ευκολία τις εντυπώσεις· η αδυναμία του μέχρις στιγμής είναι σε ό,τι προτείνει προς αντικατάστασή του».⁷⁷ Ο Μιλ, εκθέτοντας, με κάποια συμπάθεια, τις ιδέες των «σημερινών σοσιαλιστών», έγραφε ότι, σύμφωνα με την οπτική τους:

η ίδια η θεμελίωση του ανθρώπινου βίου όπως επιτυγχάνεται αυτήν τη στιγμή, η ίδια η αρχή στη βάση της οποίας πραγματοποιείται στις μέρες μας η παραγωγή και η διανομή των υλικών προϊόντων, είναι κατ' ουσίαν ανήθικη και αντικοινωνική. Είναι η αρχή του ατομικισμού, του ανταγωνισμού, καθένας για τον εαυτό του και εναντίον των υπόλοιπων. Βασίζεται στη σύγκρουση των συμφερόντων και όχι στην εναρμόνισή τους, και υπό αυτό το καθεστώς καθένας εξαναγκάζεται να βρει τη θέση του παλεύοντας είτε να σπρώξει άλλους πίσω είτε να μην σπρωχτεί πίσω από αυτούς. Οι σοσιαλιστές θεωρούν αυτό το σύστημα ιδιωτικού πολέμου (όπως θα μπορούσε να αποκληθεί) όλων εναντίον όλων, ιδιαίτερος μοιραίο τόσο από οικονομική όσο και από ηθική σκοπιά.⁷⁸

Και ο κοινωνικά συνειδητοποιημένος Επίσκοπος του Νάραμ, Μπρουκ Φος Γουέστκοτ, διατεινόταν το 1890 ότι «ο ατομικισμός εκλαμβάνει την ανθρωπότητα ως σύνολο αποκομμένων ή αντιμαχόμενων ατόμων, ενώ ο σοσιαλισμός την εκλαμβάνει ως ένα οργανικό όλο, μια ζωτική ενότητα συμπραπτόντων ανθρώπων αμοιβαία αλληλεξαρτημένων».⁷⁹

Αναφορικά με τη γερμανική επιρροή, αυτή μπορεί να εντοπιστεί στα γραπτά του ουνιταριανιστή ποιμένα Ουίλιαμ ΜακΚολ, θεωρούμενου ως πρωτεργάτη στην ανάπτυξη του «δόγματος της Ατομικότητας» (μαζί με τον Χούμπολτ, τους γερμανούς ρομαντικούς, τον Γκαίτε και τον Ιωσία Ουόρεν) από τον Τζον Στιούαρτ Μιλ.⁸⁰ Ο ΜακΚολ, επηρεασμένος καθώς ήταν από τον γερμανικό ρομαντισμό, έγραψε παθιασμένα βιβλία και φυλλάδια, όπως τα *Στοιχεία ατομικισμού* (1847) και τα *Περιγράμματα ατομικισμού* (1853), στα οποία κήρυσσε το ευαγγέλιο ενός νέου τρόπου ζωής κυριαρχούμενου από την «Αρχή του Ατομικισμού», την οποία έλπιζε ότι η Αγγλία θα ήταν η πρώτη χώρα που θα υιοθετούσε.

Ανάμεσα στις εντόπιες χρήσεις, η αναφορά του όρου στον μη κομφορμισμό είναι έκδηλη στην καταδίκη εκ μέρους του Γλάδστωνα –ο

⁷⁶ Robert Owen, "Moral World" (1845). Παρατίθεται στο Yehoshua Arieli, *ό.π.*, σ. 406.

⁷⁷ John Stuart Mill, "Newman's political economy", στο *The collected works of John Stuart Mill*, τόμ. 5, του John M. Robson επιμ., University of Toronto Press & Routledge and Kegan Paul Τορόντο & Λονδίνο 1967 (1851), σ. 444.

⁷⁸ John Stuart Mill, "Chapters on socialism", στο *The collected works of John Stuart Mill*, τόμ. 5, του John M. Robson επιμ., University of Toronto Press & Routledge and Kegan Paul Τορόντο & Λονδίνο 1967 (1879), σ. 715 (ελλ. έκδ.: *Κεφάλαια για τον σοσιαλισμό*, μτφρ. Κατερίνα Σχινά, επίμ. Θανάσης Γιαλκέτσης, Διαλέγεσθαι, Αθήνα 2020).

⁷⁹ εφημ. *The Guardian* (8 Οκτωβρίου 1890). Παρατίθεται στο Αγγλικό Λεξικό της Οξφόρδης.

⁸⁰ John Stuart Mill, *Autobiography of John Stuart Mill*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1960 (1873), σ. 179 (ελλ. έκδ.: *Αυτοβιογραφία*, μτφρ. Στάθης Ανδρέου, Στοχαστής, Αθήνα 2018, σ. 271).

οποίος έφθασε σε κάποια περίοδο να συνηγορεί υπέρ μίας κρατικής θρησκείας– του «ατομικισμού μας στη θρησκεία»⁸¹ και στη διάκριση του Μάθιου Άρνολντ μεταξύ της εκκλησιαστικής σύλληψης των Καθολικών για τη Θεία Ευχαριστία και των απαρχών της «όπως τη θεμελίωσε ο Χριστός» όπου «συνιστά την καθαγίαση του απόλυτου ατομικισμού».⁸² Η αναφορά του όρου στον αγγλικό χαρακτήρα μπορεί να φανεί στον Σάμιουελ Σμάιλς, σε αυτόν τον διαπρύσιο ηθικολόγο της μαντσεστεριανής σχολής της πολιτικής οικονομίας. «Το πνεύμα της αυτοβοήθειας», έγραφε, «όπως αναδεικνύεται από την ενεργητικότητα των ατόμων, έχει υπάρξει διαχρονικά αξιοσημείωτο γνώρισμα του αγγλικού χαρακτήρα»· ακόμα και «ο ταπεινότερος όλων, συνιστώντας για τους συνανθρώπους του ένα παράδειγμα φιλοπονίας, εγκράτειας και εντιμότητας σκοπών στη ζωή, συμβάλλει ενεργά τόσο στην τωρινή όσο και τη μελλοντική ευημερία της χώρας του». Επρόκειτο για «τον ενεργητικό ατομικισμό που επιφέρει τον πλέον ισχυρό αντίκτυπο στη ζωή και τις δράσεις των άλλων, και συνιστά πράγματι άριστη πρακτική εκπαίδευση».⁸³

Ήταν ως κρίσιμος όρος του λεξιλογίου του αγγλικού φιλελευθερισμού που ο «ατομικισμός» έφθασε να χρησιμοποιείται κυρίως στο δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα, σε αντιδιαστολή προς τον «σοσιαλισμό», τον «κομμουνισμό» και, ειδικά, τον «κολεκτιβισμό». Έτσι, η *Πολ Μολ Γκαζέτ* το 1888 έκανε λόγο για τη «διατήρηση ισορροπιών μεταξύ των ατομικιστών και των Σοσιαλιστών»⁸⁴ και οι *Τάιμς* το 1896 για «τους ατομικιστές» που «ανθίστανται στη διείσδυση του Κράτους».⁸⁵ Μολονότι σπανίως χρησιμοποιούμενος από τους πολιτικούς οικονομολόγους και τους μπενθμιστές, και παρ' ό,τι, όπως έχουμε δει, ο Μιλ τον χρησιμοποιούσε με μια διαφορετική και αρνητική έννοια, ο «ατομικισμός» έφθασε να υιοθετηθεί από ολόκληρο το φάσμα των άγγλων φιλελεύθερων, από εκείνους που τάσσονταν υπέρ του πλέον ακραίου *λεσέ φερ* έως εκείνους που υποστήριζαν ευρείας κλίμακας κρατικές παρεμβάσεις.

Ανάμεσα στους πρώτους ήταν ο Χέρμπερτ Σπένσερ, έτοιμος να στηρίξει τη γενική πορεία της κοινωνικής εξέλιξης ανακόπτοντας την επικείμενη «διολίσθηση σε έναν τύπο κοινωνίας στον οποίο οι ιδιωτικές δραστηριότητες κάθε είδους, καθοδηγούμενες από τις ατομικές βουλήσεις, μέλλει να αντικατασταθούν από τις δημόσιες δραστηριότητες καθοδηγούμενες από την κυβερνητική αρχή», «τον ξεπεσμό κάποιου από ιδιοκτήτη του εαυτού του σε κτήμα της κοινότητας, που μερικώς υπονοείται από τον κολεκτιβισμό

⁸¹ William Ewart Gladstone, *Church principles considered in their results*, J. Murray, Λονδίνο 1840, σ. 98. Παρατίθεται στο Αγγλικό Λεξικό της Οξφόρδης.

⁸² Matthew Arnold, *Literature and dogma: an essay towards a better apprehension of the Bible*, Smith, Elder & Co., Λονδίνο 1876 (1873), σ. 299. Παρατίθεται στο Αγγλικό Λεξικό της Οξφόρδης.

⁸³ Samuel Smiles, *Self-help*, John Murray, Λονδίνο 1958 (1859), σ. 38-39.

⁸⁴ 10 Σεπτεμβρίου 1888. Παρατίθεται στο Αγγλικό Λεξικό της Οξφόρδης.

⁸⁵ 31 Ιανουαρίου 1896. Παρατίθεται στο Αγγλικό Λεξικό της Οξφόρδης.

και ολοκληρωτικώς από τον κομμουνισμό».⁸⁶ Ακόμα πιο ακραίος και από τον Σπένσερ ήταν ο Όμπερον Χέρμπερτ, συγγραφέας του έργου *Το εθελοντιστικό δόγμα* (1906) και επιμελητής τη δεκαετία του 1890 της εφημερίδας *Ο Ελεύθερος Βίος*, όπου περιέγραφε το δόγμα του ως «πλήρη ατομικισμό», συνηγορώντας αναμεταξύ άλλων υπέρ της εθελοντικής φορολόγησης και εκπαίδευσης, και «της ανοικτής αγοράς και του ελεύθερου εμπορίου των πάντων». Στο άλλο άκρο του φάσματος βρίσκονταν φιλελεύθεροι όπως οι Τ. Χ. Γκριν και Λ. Τ. Χομπχάουζ, οι οποίοι ήταν υπέρ παρεμβατικών πολιτικών για την προώθηση μιας φιλελεύθερης κοινωνίας. Για τον Γκριν, ατομικισμός ήταν «η ελεύθερη ανταγωνιστική δράση του ατόμου αναφορικά με την παραγωγή και τη διανομή του πλούτου», σε αντίθεση με «τη συλλογική δράση όπως αυτή ρυθμίζεται από την κοινωνία την ίδια ή την εκτελεστική εξουσία»· πίστευε ότι ο ατομικισμός με αυτή την έννοια «συνιστούσε θεμελιώδη αρχή της ανθρώπινης φύσης και ουσιώδη παράγοντα της κοινωνικής ευημερίας».⁸⁷ Ο Χόμπχάουζ έθετε το θέμα με αρκετή σαφήνεια: «προκειμένου να διατηρήσουμε την ατομική ελευθερία και ισότητα χρειάζεται να διευρύνουμε τη σφαίρα του κοινωνικού ελέγχου», και έτσι «ο ατομικισμός, όταν αναμετρείται με την πραγματικότητα, συμπλησιάζει αρκετά με τον σοσιαλισμό».⁸⁸

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της πλέον επιδραστικής χρήσης του όρου «ατομικισμός» ήταν ίσως αυτή του Ντάισι, ο οποίος τον εξίσωνε με τον μπενθαμισμό και τον ωφελιμιστικό φιλελευθερισμό. Για τον Ντάισι:

Ο ωφελιμιστικός ατομικισμός, ο οποίος για αρκετά χρόνια κάτω από την ταμπέλα του φιλελευθερισμού καθόριζε την κατεύθυνση της αγγλικής νομοθεσίας, δεν ήταν τίποτα άλλο παρά μπενθαμισμός τροποποιημένος από την εμπειρία, τη σύνεση ή την επιφυλακτικότητα πολιτικών με πρακτικό πνεύμα.

Οι «ατομικιστικοί μεταρρυθμιστές», έγραφε, «εναντιώνονταν σε οτιδήποτε ακύρωνε τη δεσμευτικότητα των συμβολαίων ή, ό,τι στην πράξη σημαίνει το ίδιο, περιορίζει τη συμβολαιακή ελευθερία των ατόμων», και, σε γενικές γραμμές, «προϋπέθεταν σιωπηρά ότι κάθε άνθρωπος εάν αφεθεί ελεύθερος θα υπηρετήσει σίγουρα σε βάθος χρόνου το δικό του πραγματικό συμφέρον, και ότι η δημόσια ευημερία διασφαλίζεται επαρκώς εάν κάθε άνθρωπος αφεθεί ελεύθερος να επιδιώξει την ευτυχία του με τον δικό του τρόπο, είτε

⁸⁶ Herbert Spencer, *Principles of sociology*, τόμ. 3, Williams and Norgate, Λονδίνο 1896, σ. 594. Για μια πρώτη περιγραφή των ιδεών του Σπένσερ ως ατομικιστική φιλοσοφία βλέπε την εισαγωγή στην αμερικανική έκδοση του έργου του *Social statics*, D. Appleton and Company, Νέα Υόρκη 1865, σ. x.

⁸⁷ Παρατίθεται στο Melvin Richter, *The politics of conscience: T. H. Green and his age*, Weidenfield & Nicholson, Λονδίνο 1964, σ. 343.

⁸⁸ Leonard Trelawny Hobhouse, *Liberalism*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1964 (1911), σ. 54.

μόνος του είτε συνεργαζόμενος με συνανθρώπους του».⁸⁹ Ο «ατομικισμός» έχει, με αυτή την έννοια, χρησιμοποιηθεί ευρέως για να υποδηλώσει την απουσία ή ελαχιστοποίηση της κρατικής παρεμβατικότητας στην οικονομική και σε άλλες σφαίρες, και έχει συνήθως συσχετισθεί, τόσο από τους υποστηρικτές όσο και από τους αντιπάλους του, με τον κλασικό ή αρνητικό φιλελευθερισμό.

⁸⁹ Albert Venn Dicey, *Lectures on the relation between law and public opinion in England during the nineteenth century*, Macmillan, Λονδίνο 1962 (1905), σ. 125, 151, 156.

Μεταγραφές

Βινέ Αλεξάντρ (Vinet Alexandre)
Γουέστκοτ Μπρουκ Φος (Westcott Brooke Foss)
Καμπέ Ετιέν (Cabot Etienne)
Κάρνεγκι Άντριου (Carnegie Andrew)
Κονσταντ Μπενζαμέν (Constant Benjamin)
Λερού Πιερ (Leroux Pierre)
ΜακΚολ Ουίλιαμ (McCall William)
Μοράς Σαρλ (Maurras Charles)
Μπλαν Λουί (Blanc Louis)
Μπλανκί Ογκίστ (Blanqui Auguste)
Μπράιαν Ουίλιαμ Τζένινγκς (Bryan William Jennings)
Πικέρ Κονσταντίν (Pecqueur Constantin)
Ουόρεν Ιωσίας (Warren Josiah)
Ραντ Άιν (Ayn Rand)
Ριβ Χένρι (Reeve Henry)
Σεβαλιέ Μισέλ (Chevalier Michel)
Χέρμπερτ Όμπερον (Herbert Auberon)

Η οπτική της Γουόλ Στριτ (The Wall Street point of view)
Ο Ελεύθερος Βίος (The Free Life)
Περιγράμματα ατομικισμού (Outlines of individualism)
Πολ Μολ Γκαζέτ (Pall Mall Gazette)
Στοιχεία ατομικισμού (Elements of individualism)
Το εθελοντιστικό δόγμα (The voluntaryist creed)
Φάρμα Μπρουκ (Brook Farm)